

ВАСИЛ ПРОДАНОВ

ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО
И
ГЛОБАЛНИЯТ КАПИТАЛИЗЪМ

Васил Проданов, автор
ИК „Христо Ботев“, София, 2003
ISBN 954-445-832-8

ВАСИЛ ПРОДАНОВ

**ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО
И
ГЛОБАЛНИЯТ КАПИТАЛИЗЪМ**

Издателска къща „Христо Ботев“

СОФИЯ - 2003 г.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД.....	9
ПЪРВА ГЛАВА.....	13
ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО КАТО ИДЕЯ И РЕАЛНОСТ.....	13
1. Три етапа на развитие на идеята за гражданско общество.....	13
2. Структура и функции на гражданското общество.....	21
3. Граждански организации, движения, партии.....	26
3.1. Граждански организации и движения.....	26
3.2. Гражданско общество и партии.....	30
4. Гражданско общество, морал, интереси.....	34
4.1. Гражданско общество и публична сфера.....	34
4.2. Гражданско общество, социален капитал, морал.....	36
4.3. Плурализъм и конфликти на интереси.....	40
5. Гражданското общество и отношенията на собственост.....	42
6. Гражданското общество и държавата.....	46
7. Идеологически модели на интерпретация на гражданското общество.....	48
7.1. Консервативни интерпретации.....	48
7.2. Либерални интерпретации на гражданското общество.....	50
7.3. Комунитаристки интерпретации на гражданското общество и неговото отношение с пазара и държавата.....	53
7.4. Марксистки, неомарксистки и постмарксистки интерпретации на гражданското общество.....	58

8. Бързото нарастване на ролята на гражданското общество в края на XX век.....	71
8.1. Причини за растежа на гражданското общество.....	71
8.2. Ускореният ръст на гражданското общество.....	75
8.2.1. Увеличаването на броя на хората, ангажирани с граждански организации и на средствата, които акумулират те.....	76
8.2.2. Увеличаването на броя на гражданските организации.....	79
8.2.3. Увеличаването на броя на неплатените сътрудници в гражданските организации.....	83
ПОЗОВАВАНИЯ И БЕЛЕЖКИ.....	84
В Т О Р А Г Л А В А.....	90
ЕТАПИ НА РАЗВИТИЕ НА ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО В БЪЛГАРИЯ.....	90
1. Първите български самоуправляващи се граждански организации в епохата на Възраждането и национално-освободителни борби.....	91
2. Първият български капитализъм и гражданските организации.....	95
3. Държавният социализъм и обществените организации.....	103
4. Вторият български капитализъм след 1989 г. и гражданското общество.....	111
ПОЗОВАВАНИЯ И БЕЛЕЖКИ.....	131
Т Р Е Т А Г Л А В А.....	133
ГЛОБАЛНОТО ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО.....	133
1. Какво представлява глобалното гражданско общество?.....	134
2. Възходът на глобалното гражданско общество.....	139

3. Причини за развитие на глобално гражданско общество и нарастващия брой транснационални организации.....	143
3.1. Глобализацията и глобалното гражданско общество.....	143
3.2. Комуникационната революция и гражданското общество.....	144
3.3. Политиката на Запада и гражданското общество.....	147
4. Глобалното гражданско общество през призмата на ултраглобализационния и неолиберален оптимизъм.....	154
5. Глобалното гражданско общество през призмата на уелфъристкия футуризм.....	159
6. Глобалното гражданско общество- съмненията на песимиста.....	163
6.1. Глобалното гражданско общество или глобалният капитализъм?.....	163
6.2. Глобалното гражданско общество и американската хегемония.....	168
6.3. Глобалното гражданско общество и неравноправието в световната система.....	169
6.4. Глобалното гражданско общество срещу демокрацията.....	173
6.5. Глобалното гражданско общество и ерозията на държавата.....	176
7. Все пак, каква е ползата от глобалното гражданско общество?.....	177
8. Нарастващата управляемост на световната система - една еволюционна перспектива за гражданското общество.....	181
9. Тенденции на радикализация на гражданското общество.....	192

9.1. Глобалното гражданско общество не е централизирана структура, а може да има успех като „мрежа" или „рояк".....	193
9.2. Активна роля на организациите от развитите страни.....	195
9.3. Глобалното гражданско общество е противоречиво и ще се радикализира, ако нарастват глобалните противоречия.....	195
10. Глобалното гражданско общество и стратегиите за социална промяна.....	202
10.1. Аргументи срещу икономическия детерминизъм.....	202
10.2. Аргумент, свързан с противоречията в световната система.....	203
10.3. Аргументът за разкъсаната връзка с локалното.....	205
10.4. Аргумент, основаващ се на „постматериалните ценности".....	206
ПОЗОВАВАНИЯ И БЕЛЕЖКИ.....	208
В М Е С Т О З А К Л Ю Ч Е Н И Е	
ТЕЗИСИ НА УМЕРЕНИЯ ОПТИМИСТ.....	218
ЛИТЕРАТУРА.....	226
CONTENTS.....	237

УВОД

До преди четвърт век терминът „гражданско общество“ отсъстваше от речника на политическата и социалната философия, на политическата наука и практика и през целия предходен ХХ век те не чувстваха нужда от него. Днес, наред с „глобализация“, той се превърна в най-често споменаваната дума. На мястото на идеята за „развитие на социализма“ се появи идеята за „развитие на гражданското общество“, възникнаха организации, които наричат себе си „Развитие на гражданското общество“. Така както между 20-те и 80-те години на ХХ век Съветският съюз подпомагаше „развитието на социализма“ в останалия свят, днес САЩ и Европейският съюз хвърлят не по-малки суми за „развитието на гражданското общество“. Затова можем да се съгласим с Томас Чаротс, който на страниците на „Форин полиси“ отбеляза следното: *„Гражданското общество става една от любимите фрази на глобално бърборещите класи, натрапвана от президенти и политолози като ключ към икономически, политически и социален успех. Както с акциите на Интернет обаче, стойността на гражданското общество като понятие бе раздута много повече от реалната му възвръщаемост. За да избегнат евентуално разочарование в бъдеще, евентуалните му потребители трябва да погледнат по-внимателно на перспективите му.“*¹

За какво става дума? Как така едно явление, което не съществуваше за политиците и политическите философи през по-голямата част на XX век, застана в центъра на тяхното внимание? Не става ли дума за преходна идеологическа мода в един свят, в който старите идеологии изглеждат като че ли неработещи? Не е ли това едно овехтяло понятие, което е имало някакъв смисъл в миналото, но отдавна е загубило своята евристична сила и не случайно от средата на XIX век политическата философия го бе оставила назад в музея на своята история? В едно от нейните върхови постижения, каквото е Хегеловата „Философия на правото“, гражданското общество е реалност, възможна само в рамките на държавата? Ако днес националната държава е в отстъпление пред все по-мощните вълни на глобализацията, може ли да има позитивно бъдеще за гражданското общество? В степената, в която държавата отслабва, нямаме ли връщане по-скоро към Хобсовото поддържащо състояние на все по-нарастващи конфликти, които могат да ни доведат до „война на всеки срещу всички“?

Отговорите, които се опитвам да дам на тези въпроси, не заобикалят противоречията на реалността, която ги поражда. Не спестяват съмненията, които може да възникнат във връзка с възможностите и перспективите на феномена на гражданското общество и неговата идеологическа употреба и злоупотреба. В същото време те отиват отвъд тези съмнения, търсят някаква перспектива, откриват определени позитивни тенденции. Това са отговорите на един скептик, който се нуждае от вяра и,

събирайки емпирични и теоретични аргументи за това, се е превърнал в умерен оптимист.

Признателен съм на колегите си от секция „Философия на историята“ към Института по философски изследвания на БАН, дискусиите с които ме подпомогнаха в търсенето на тези отговори. Особено стимулиращ за мене бе стремежът на колежката ми ст.н.с. Диана Данова да бъде мой активен опонент по тази тема, за което съм й силно благодарен.

¹ Charotes, Thomas. Civil Society, *Foreign Policy*, 1999-2000, Winter, № 117, p. 18.

ПЪРВА ГЛАВА

ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО КАТО ИДЕЯ И РЕАЛНОСТ

1. Три етапа на развитие на идеята за гражданско общество

Идеята за гражданското общество изминава три основни етапа, съответстващи на промени в обществените реалности и на първо място усложняването и диференциацията на социалните структури. До средата на XVIII век терминът „гражданско общество“ се използва, за да опише определен тип политическа общност, която поставя своите членове под въздействието на законите и така осигурява мир помежду им и добро управление. Въвеждането на термина се приписва на Аристотел, за когото такава общност е полисът (*koinonia politik*), който съдържа в себе си всички останали общности и господства над тях. Цицерон говори за *societas civilis*, което е равнозначно на държавата. Изобщо в европейската традиция до Новото време гражданското общество и държавата са взаимозаменяеми термини. Да бъдеш член на гражданското общество е равнозначно да си член на държавата, задължен да спазваш нейните закони и да не нанасяш вреда на другите. Тази терминологична взаимозаменяемост на гражданско общество и държава отразява реалностите на добуржоазните общности, в които имаме трудно отделима връзка на политическа и икономическа власт, собственост и власт.

Развитието на капитализма става предпоставка за един втори етап на идеята за гражданското общество, когато тя става нещо различно от идеята за държавата. За да се отграничи гражданското общество от държавата като самостоятелна реалност, са необходими процеси на разделяне на икономиката от политиката, определена независимост на индивида в икономическата сфера от неговите права, възможности, отговорности в политическата сфера и в съответната държавна организация. Това се отразява и в съответни промени в термините и понятията в европейската философска и политическа традиция през XVIII-XIX век. В теориите за обществения договор на мислители като Лок и Русо гражданското общество започва да се разглежда като междинен етап на развитие, намиращ се между естественото състояние на хората и появата на държавата. През този етап се появяват парите и частната собственост, водещи до конфликти, които създават необходимост от държавата. Гражданското общество е сферата на свободата и частната собственост, но неограничаваната от нищо свобода на собствениците води до противоречия помежду им, изискващи появата на държавата, която да съдържа тези противоречия, макар и да ограничава донякъде свободата. В класическото либерално мислене ще се оформи опозицията между гражданско общество и държава, намерила особено силен израз у Томас Пейн, според която на гражданското общество се гледа като нещо позитивно, докато държавата е „необходимо зло“. Затова властта в държавата трябва да бъде ограничавана за сметка на гражданското общество, т.е. на частните собственици. В гражданското общество всички са формално равни пред закона, там хората съществуват като граждани,

притежаващи определени неотчуждаеми права, които държавата трябва да гарантира.

Във „Философия на правото“ Хегел прави цялостно обобщение на това разбиране на гражданското общество по същество като „буржоазно общество“, като сфера на социалноикономически отношения, в която взаимодействат помежду си гражданите в качеството им на собственици, производители, потребители, купувачи и продавачи на стоки, бивайки формално равни пред законите. Хегел открива, че хората в гражданското общество са в антагонистични противоречия помежду си, тъй като всеки преследва своите егоистични интереси, които влизат в сблъсък с интересите на останалите. Тези противоречия не могат да бъдат премахнати, но техните дезорганизиращи следствия могат да бъдат преодоленни чрез една по-висша социална форма като държавата, която сменя и подчинява на себе си гражданското общество. И социалната държава в развитите страни през XX век наистина се опитва да направи именно това. Затова от средата на XIX век проблемът за гражданското общество като нещо различно от буржоазното общество изчезва от социалната теория и политическия език.

Трети етап в развитието на гражданското общество откриваме от 70-те години на XX век насам, когато то започва да се разбира като нещо различно не само от държавата, но и от икономиката, от социалноикономическите отношения, от пазарната логика и реалности и да се свързва със самоорганизацията на гражданите. Гражданското общество започва да се възприема като междинна структура между държавата и икономическата сфера. Като такова то се използва от опозиционни на съществуващите режими сили и на първо място от за-

падни и източни неомарксисти, които искат да реформират социализма в Източна Европа. След 1968 г. те заменят предходния ревизионизъм с ново съдържание на идеята за гражданско общество, което ще стане един от пунктовете на синтез между постмарксисти и постлиберали. Терминът „гражданско общество“ се популяризира от опозицията в Чехословакия, Унгария и Полша в края на 70-те и началото на 80-те години като стратегия на социална самоорганизация, противопоставена на държавата. Гражданското общество започва да се противопоставя както на могъщата държава в страните на „реалния социализъм“, така и на разрасналата се бюрократична кейнсианска социална държава на Запад. Ако през XVIII - XIX век гражданското общество се разбира като равнозначно на буржоазното общество на частните собственици, влизащи в отношения помежду си и представляващо, както ще набляга Хегел, „сфера на универсалния егоизъм“, водещ до антагонистични конфликти и сблъсъци, то в края на XX век голяма част от изследователите започват да го схващат чрез противоположна съвкупност от значения, невключващи нито държавата, нито пазара - като арена на изява на групови интереси, т.е. ако си послужим пак с Хегелов термин от неговата „Философия на правото“, то това е публична сфера, в която има и „универсален алтруизъм“, реализация на свободата, на цивилизовано състояние на индивидите.

Водещи фигури в разработката на концепцията за гражданското общество на този най-нов етап стават постмарксисти като Джон Кийн¹, Джейн Коен² и Андрию Арато³. Гражданското общество според тях е свързано с доброволна активност, то обхваща различните организации, създадени от отделните индивиди за реали-

зация на техните интереси и ценности и включва както малки групи и движения без значима структура, така и големи йерархични организации от рода на профсъюзите. Те са относително слабо свързани с държавата и икономиката. И Кийн, и Коен, и Арато заемат своя концептуален апарат от Грамши и гледат на гражданското общество като арена на задълбочаваща се демокрация. Те настояват, че публичната сфера на гражданското общество трябва да бъде разширена, за да се ограничи разрасналата се и бюрократизирана държава. Така че независимо, че през 70-те години на ХХ век идеята за гражданското общество е свързана с работите на някои неомарксисти и постмарксисти, в тях се чувства реакцията и на една нова форма на антидържавен либерализъм, родена от кризата на свръхразраслата се в своите функции и бюрокрация кейнсианска социална държава в условията на глобализация. Поради това неолибералите много бързо прегръщат така разбраната идея за гражданско общество. Тя попада и на възходящото комунитаристко движение с неговия акцент върху значението на различните общности в човешкия живот. Подготвената под ръководството на Амитай Етциони „Комунитаристка платформа“, публикувана на 18 ноември 1981 г, започва с думите: *„Американските мъже, жени и деца са членове на много общности — семейства, съседски групи, безброй социални, религиозни, етнически, трудови и професионални асоциации, политически общности. Нито човешкото съществуване, нито индивидуалната свобода могат да бъдат укрепени за дълго извън взаимозависимите и взаимно припокриващи се общности, към които ние всички принадлежим...“*

Комуитарната перспектива признава, че запазването на индивидуалната свобода зависи от активно-то утвърждаване на институциите на гражданското общество, където гражданите се научават както на уважение към другите, така и на самоуважение; където ние придобиваме чувство за нашите лични и граждански отговорности, заедно с разбиране на нашите собствени права и правата на другите; където ние развиваме уменията на самоуправление и наетите да ръководим себе си и да се учим да служим на другите - не само на себе си. "

Постепенно идеята за гражданското общество като ограничител на разрасналата се през ХХ век държава става през 80-те и 90-те години един от центровете на консенсус между либерални, консервативни и социал-демократически политически сили в развитите западни страни, независимо че в техните схващания за обхвата, съдържанието, взаимодействията на гражданското общество има нюанси. Ако след Втората световна война "големият консенсус" между либерални, консервативни и социалдемократически партии в Западна Европа и САЩ е свързан със социалната държава, то сега той се отнася до необходимостта от гражданско общество.

По въпроса за строгата дефиниция на гражданското общество се водят спорове като в зависимост от политическата и идеологическа ориентация на различните автори в него се включват или изключват различни елементи - като се почне от частната сфера на индивида и стигне до пазара и икономическата сфера. Най-общо можем да разграничим три типа ориентации при дефинирането на гражданското общество.

Първата включва, наред с различните граждански и неикономически организации, и частната, интимната сфера. Така например според Джийн Коен и Андрию Арато гражданското общество е „сфера на социално взаимодействие, намираща се между икономиката и държавата, съставена преди всичко от интимната сфера (особено семейството), сферата на асоциациите (особено доброволните асоциации), социалните движения и формите на публична комуникация.“⁵ Ролята на гражданското общество спрямо политическата система е да влияе върху нея чрез демократични асоциации и „неограничавани дискусия в културната публична сфера“⁶

Втора група дефиниции включват, наред с гражданските неикономически организации, и пазарът с частните собственици. Типичен в това отношение е Томас Чаротс, който отбелязва: „Собствено казано, гражданското общество е едно по-широко понятие, включващо всички организации и асоциации, които съществуват извън държавата (включително и политическите партии) и пазарът. То включва гама от организации, които изследователите на политиката традиционно наричат групи по интереси - не просто защитни неправителствени организации, но и профсъюзи, професионални организации (като тези на лекарите и адвокатите), търговски камари, етнически асоциации и пр.“⁷

Трета група дефиниции изключват от гражданското общество както частната сфера на семейството, така и сферата на икономическите субекти и пазарът. Така например Лари Даймънд дефинира гражданското общество по следния начин: „Гражданското общество е междинно по отношение на частния сектор и държавата. Ето защо то не включва индивидуалния и семей-

*ния живот, частната дейност на дадени групи (например почивка, забавления или духовна дейност), носещата печалби дейност на занимаващи се с бизнес фирми и политическа дейност, целяща установяването на контрол над държавата. Необходимо е независимостта и свободата на действие на участниците в гражданското общество да бъдат защитени от институционализиранни граждански норми.*⁸

Като се имат предвид примерите на тези различия може да се каже, че и до днес няма общоприета и окончателна дефиниция на гражданското общество и виждания какво се включва в него. В едни случаи то обхваща всичко, което не е държава и система на пазарни икономически отношения. В други случаи, освен държавата и икономическата сфера, от него се изключват или политическите партии, или семейството. В трети случаи то включва всички организации и общности, които хвърлят мостове между хората, свързани са с публичната сфера на индивида, т.е. със сферата, която е общодостъпна за всички и подпомага осъществяването на колективни интереси и ценности.⁹ В четвърти случаи гражданското общество се определя просто като съвкупността от граждани, които се проявяват като общност чрез общественото мнение, като в класическото либерално мислене понятието за гражданин е равнозначно на понятието собственик, докато в съвременното мислене едното не е свързано непременно с другото. Има и днешни теоретици, които за разлика от Хегел, при който гражданското общество е сфера на антагонистични конфликти, са склонни да изключат от гражданското общество всички субекти, които създават разделителни линии и конфликти.¹⁰

В много отношения различният обхват на понятието за гражданско общество е израз на различни идейни и политически традиции, макар че границите между тях нерядко изглеждат трудно различими. Либералната традиция по начало обвързва гражданското общество с пазара и частната собственост, консервативната обръща внимание и на семейството, докато марксистката традиция, идваща от Грамши, го разглежда като нещо различно и относително автономно както от пазара и частната собственост, така и от семейството и частната сфера. Във всеки случай всички са склонни да поставят силен акцент върху ролята на различните неправителствени организации и това е общата сфера, в която се преплитат различните разбирания за гражданското общество.

Идеята за гражданско общество функционира в две различни измерения - теоретико-аналитическо и нормативно. От една страна, това е *аналитическа категория* за обяснение на определено явление на социалната реалност. От друга страна, това е *нормативен модел*, желано състояние, ценност, такава обществена реалност, в която гражданите притежават определени права и се обединяват в най-различни асоциации и организации.

2. Структура и функции на гражданското общество

Гражданското общество в съвременния смисъл на Думата може да се разглежда като притежаващо сложна структура, съдържаща няколко основни компонента:

а) Граждани с определени права, които не се нарушават от държавата, както и от пазарните субекти и им осигуряват определена автономия спрямо тях. Тук

могат да се включват всички поколения права - от граждански и политически до социалноикономически и културни, от индивидуални до колективни.

б) „Идеологическите апарати“ (по Грамши) и осъществяваната от тях идейна хегемония. Тук се включват всички системи за идейно въздействие, за налагане на определени убеждения и ценности - недържавни образователни институции - частни училища и университети, църковни организации, медии, културни индустрии, аналитични звена и центрове, социологически агенции и пр. Всички те имат ключово значение за създаването на обществено мнение, на публично мнение по различни въпроси, без което не е възможно функционирането на гражданското общество като нещо различно, автономно и в определени случаи противопоставящо се на държавата и пазара (икономическите субекти).

в) Понякога в гражданското общество се включва и семейството, но само в степента, в която неговото функциониране има и публични следствия, представлява и публичен интерес, а не в степента, в която то е свързано с индивидуалния живот и частната дейност. На включването на семейството особено внимание отделят консерватори и комунитаристи.

г) Етнически, културни, расови, религиозни, национални общности, с които се идентифицира индивидът и които нерядко се разглеждат като „естествени“ - на тях обръщат особено внимание консерваторите и комунитаристите.

д) Гражданско общество в тесния смисъл на думата, включващо различни фондации, асоциации, организации, съюзи, които са в една или друга степен относително независими от държавата и нямат като основна своя

дейност активност в бизнеса. Това са различни организации, които действат като групи за натиск върху държавата за решаването на един или друг проблем. За тази цел се използват най-различни средства - протестни действия, гражданско неподчинение, материали в печата, изпращане на писма и пр. Това са така наречените граждански организации и граждански (социални) движения. Сред тях има и такива, които не са склонни или много по-малко са склонни да действат като групи за натиск върху държавата, тъй като по принцип малко се нуждаят от държавата за реализацията на своите специфични цели. Всички те са част от това, което нерядко днес се нарича „трети сектор“, „неправителствени организации“ (NGOs), „доброволен сектор“, „непечеливш сектор“, „организации с идеална цел“, „благотворителен сектор“.

е) Различни партии и политически организации, т.е. това е политическото общество, което най-често се гледа като нещо различно от гражданското общество, но същевременно е и свързано с него, особено, когато става дума за партии, които не са в държавната власт.

Характерът на отношенията между тези елементи на гражданското общество е твърде динамичен като е трудно да се сложат строги граници помежду им. Самите граници се променят, степента на взаимодействие и взаимозависимост помежду им не винаги дава възможност да се отчете къде започва автономията. В различните общества или периоди границите помежду им са често неясни, съществува склонност едни от тях да се пренебрегват за сметка на други. В специфичната им роля обаче съществуват различия, които не могат да се пренебрегнат.

Гражданското общество обаче не е отделено с непробиваеми стени от останалите обществени реалности,

още повече, че на различните етапи на развитие имаме различна степен на обособяване на отделните социални сфери. В едни или други случаи неговите елементи са повече или по-малко зависими както от държавата, така и от икономическата реалност, от пазарните отношения. В една или друга степен организациите на гражданското общество зависят от държавата, която създава правната рамка на тяхното функциониране, взаимодейства с тях при реализацията на различни цели, ангажира се със защитата на основни права на гражданите, без които не е възможно те да се самоорганизират. По подобен начин те зависят и от социалноикономическите реалности, които въздействат върху всички сфери на обществото.

Не можем да кажем, че гражданското общество е напълно автономно, както от държавата и политиката, така и от бизнеса, от икономиката. От една страна, съществуват различни взаимовръзки между държавата, партиите и неправителствените организации. Някои от партиите са парламентарно представени и участват в държавната власт. Държавата финансира и използва за свои цели различни организации на гражданското общество. Партиите си създават фондации и непрекъснато взаимодействат и се опитват да използват граждански организации, особено профсъюзите, за свои цели. В периоди на силна политизация на обществото, както беше с Източна Европа през 90-те години, тази политизация се пренася и сред неправителствените организации.

От друга страна, невинаги е ясна също границата между неикономическа дейност и бизнес. Неправителствените организации често използват своята позиция и привилегиите, които им се дават, за извършване на дейност, от която се печели и от която да се финансират.

Медиите, частните университети, културните институции, идеологическите апарати изпълняват функции с идеална цел, но може да са подчинени и на бизнес интереси. Освен това има доброволни организации като кооперативите, които понякога се включват поне със свои страни или функции в гражданското общество. Това означава, че обособеността на гражданското общество от икономиката е относителна, а от своя страна редица икономически организации, създадени за преследване на общи цели, заемат междинно място между гражданското общество и пазара, в едни или други случаи, представлявайки част от гражданското общество. Така е с всички бизнес и професионални организации - например Съюзът на дребните собственици или профсъюзите.

От гражданското общество се очаква да бъде корекция както на държавата, така и на пазара с конкуриращите се на него частни собственици и да си поставя някакви колективни, обществени, а не индивидуални, частни цели. То реализира цял ред функции, които те не успяват да осъществят. Това е деетатизирана и демаркетизирана сфера, действаща по логика, различна от тази на държавата и пазара. За да функционира, то се нуждае от определена независимост на гражданите, от възможности те да влияят както върху държавата, така и върху икономическата реалност. Тази независимост от своя страна се базира на идеята за определени права, които не могат да бъдат нарушавани от държавата. При това, ако в класическите либерални представи тези права дават възможност да се осигури „негативна свобода“ (свобода „от“), през XX век се налага и тезата за необходимостта от осигуряване на „позитивната свобода“ (свобода „за“) на гражданите. Гражданското общество залага и се опира на ини-

циативата на гражданите, а не на държавата. Предполага доброволен труд и автономия, нестандартни идеи, спонтанност и въображение на участниците

Гражданското общество осигурява средства за проявление на разнообразни и сложни потребности на обществото. То се разглежда като изпълняващо функциите по контрол на политическото общество, държавата, пазара, формиране на политическа култура, създаване на пространство за формиране и трибуна за изразяване на общественото мнение, подготовка и израстване на нови политически лидери, разпространението на независима информация, влияние върху гражданите, формулиране и защита на публични интереси и цели, легитимиране на съществуващата политическа система. То мотивира индивидите да действат като активни граждани, а не да се прекланят и да зависят от държавната власт. Засилва плурализма в обществото и проявата на различни конкретни идентичности. Създава алтернатива на държавните органи при осигуряване на различни услуги за обществото. Според Питър Дракър това, което в най-висока степен характеризира ролята на гражданското общество е, че неправителствените, нестопанските организации с идеална цел в него се стремят да променят човека. Това са „институции за промяна на човека“.¹¹

3, Граждански организации, движения, партии

3.1. Граждански организации и движения

Едно от важните различия, които се правят, е между гражданските организации и гражданските движения, макар че границите между тях в редица случаи са труд-

но установими. По принцип гражданските организации са свързани с една или друга конкретна цел или интерес, за реализацията на които се създава съответна организационна структура. Когато са по-големи, те си формират съответни представителни органи и функционират като йерархически структури със съответната мандатност - такъв характер имат например Съюзът на учените в България или Съюзът на писателите и пр. Гражданските организации по принцип не са насочени срещу държавата, а я допълват или реализират интереси и цели, които не могат да бъдат реализирани от държавата, специално в културната, научната, образователната сфера, здравеопазването. Традиционен тип гражданска организация още в докапиталистическите общества създава църквата. У нас такива организации са народните читалища, църковни и училищни настоятелства, които никнат по време на Възраждането.

За разлика от организациите, гражданските движения са обвързани обикновено с някаква кауза, със съвкупност от ценности, а не с интереси на своите участници. Хората се включват в тях, защото са дълбоко недоволни от нещо, но не и отчаяни и обезверени, защото отчаянието и безверието раждат апатия и пасивност. Движението ги извежда от единичното им съществуване, придава цел и смисъл на техните действия чрез съответната кауза. Затова и при тях степента на самодейност, инициативност, спонтанност и масовост винаги е по-значителна, а степента на организация и бюрократизация, на откъсване на политическия елит от масите, както става при партиите, е по-ниско. Доколкото съществува някаква организация тя е гъвкава, неадаптивна, без опосредстващи звена, директна. Лидерството е формализирано,

много слабо и когато съществува лидер, той гради своя авторитет не с помощта на бюрократично-правна рационалност, а на основата на харизма. Често пъти съществува не институционализирано ръководство, а множество центрове. Голяма част от тях нямат строго определено ядро, а представляват съжителство на много общности, бързо променящи се коалиции от различни групи, които се свързват помежду си по разнообразни канали и са в координационни, а не в субординационни отношения. Те нямат стабилни структури и постоянни централни ръководни органи, свързани са с „ценностен консенсус“. Предоставят се големи права на отделните членове и всеки може да присъства на различни форуми и да вземе отношение. Ако партията поставя в центъра на своето поведение единството, движението е свързано с многообразието, което често му придава противоречив характер. Неговата сила е в преките действия, в различни форми на гражданска съпротива, а не в представителството, което е типично за партиите и парламентите. Пряката демокрация и преките действия имат ключово значение в неговото поведение. Не централизацията, а децентрализацията на решенията, не разделянето на мнозинство и малцинство, а консенсуса при вземането им имат особено важно значение. Това, което е общо за всички движения е, че защитавайки определена кауза, те носят със себе си морален патос, използват силата на морала и неудовлетвореността от съществуването на определени несправедливости. Тяхната сила е не в организацията, а в моралния пример и моралното противопоставяне на определени несправедливости. Повечето социални движения не се стремят към държавната власт, а към определена автономия от държавата. Те са реакция

най-често на някаква фрустрация от социална несправедливост или от това, че съществуващите политически и икономически сили са извън всякакъв контрол на хората. Във всеки случай повечето от тях се противопоставят в една или друга степен на държавата. При това в историята можем да открием в различни периоди най-различни граждански или социални движения, които по принцип са насочени към премахване на някаква страна на съществуващото статукво и елементи на дейността на държавата - религиозни, националистки, етнически, женски, политически и пр. Преди да се изгради като организация християнството възниква и се развива като религиозно движение в Римската империя. Като се почне от бунта на Спартак, кръстоносните походи, селските движения на Ивайло и Томас Мюнцер, чартисткото движение в Англия и стигне до днешните екологически, антивоенни, младежки, женски, алтернативни и пр. движения - историята ни демонстрира огромно количество примери в това отношение. Възщност нито една голяма социална и политическа промяна не е ставала без наличието на съответни социални движения. В същото време обаче по принцип голямата част от движенията и до днес имат защитен характер - те защитават например природната среда, мира или определени права на гражданите. Други имат искейпистки характер, трети се опитват да променят реалностите. При всяка ситуация на криза в обществото възникват предпоставки за социални движения и колкото по-всеобхватна е кризата, толкова повече са предпоставките за по-масови и всеобхватни по-своите цели социални движения, свързани с особеностите на социалната структура и цели на съответната епоха. През XIX и първата половина на XX век

в развитите страни водещо значение имат различни движения на индустриалната работническа класа и в частност и профсъюзни движения. С намаляването на броя и упадъка на индустриалната работническа класа водеща роля в развитите страни получават движения, в които съществено място заемат средната класа и различни малцинства. В „третия свят“ през 50-те - 60-те години на ХХ век са във възход национално-освободителните движения, а след това различни религиозни, етнически, местни и пр. - ислямски, индуистки, сикски, тамилски и пр. Те възникват там, където съществуващите организационни структури, партии, държава изглеждат неспособни да се справят с важни за хората проблеми, възприемани са като неефективни и дори враждебни в едно или друго отношение от големи групи от хора, които са принудени да търсят съответни алтернативи.

3.2. Гражданско общество и партии

По принцип се смята, че гражданските организации и движения са нещо различно от партиите, тяхната дейност е различна, макар че в рамките на една широка дефиниция на гражданското общество и партиите и организациите са част от гражданското общество. Главните им отличия от партиите вървят по няколко линии.

Едната е, че гражданските организации и движения, за разлика от партиите, не се борят в повечето случаи директно за власт, макар че се опитват нерядко да повлияят върху властовите институции, да променят системата на управление, дори системата на власт.

Втората е, че партиите, независимо от разновидностите си, са свързани с пирамидална структура и йерархия, с представителни органи, с разделение между

политически актив и пасивна маса привърженици, докато гражданските движения предполагат пряка демокрация и преки действия, макар че съществуват граждански организации, които структурно не се отличават много от партиите (например профсъюзите). Затова гражданските организации са склонни да обвиняват партиите, особено от 60-те години насам, че са се превърнали в бюрократично-олигархически структури без постоянна, функционираща и ефективна обратна връзка с масите и гражданите се чувстват все по-малко представени от партиите.

Третата е, че партиите сами не могат да отразят многообразието от интереси, ценности, проблеми, разделения, конфронтации, характерни за обществото и колкото по-сложно е то и колкото по-бързо се променят различни реалности в него, за нормалното му функциониране са необходими именно хиляди граждански организации и движения, които стават индикатори и защитници на тези интереси и проблеми. Партиите, които участвуват във властта, могат да бъдат няколко, докато гражданските организации, движения, инициативи, групи, общности могат да бъдат милиони, отразявайки изключително сложната диференциация на съвременните общества. При това за реализирането на една конкретна инициатива могат да се обединят на пръв поглед противоположни в друго отношение организации, поради което зад тях стоят мозайки от най-различни общности.

Вярно е, че генезисът на немалко партии е в определени граждански движения и организации. Мощните екологически движения в редица западни страни през 70-те години се превърнаха постепенно в партии. така възниква СДС у нас, който дори за определен пе-

риод се раздели на СДС-движение и СДС-организация. Факт е например, че нерядко профсъюзите са използвани като база за създаване на политически партии. Така е възникнала Лейбъристката партия във Великобритания в началото на ХХ век. По подобен начин и у нас КНСБ и „Подкрепа“ станаха база за създаване на политически партии. Падането на доверието към съществуващите политически партии води често до повишаване на интереса към гражданските движения, но те сами по себе си не могат да конституират политическата система, освен ако не се трансформират в партии. По начало гаранция за успеха на политическите партии е тясната им обвързаност с едно колкото се може по-голямо многообразие от граждански движения и организации.

Отношенията на партиите към организациите и движенията на гражданското общество могат да бъдат на конфликт и сътрудничество, на опит за налагане на политически контрол и на използване на тяхната енергия и възможности за разкриване на нови проблеми, за индикиране на интереси. В условията на правни ограничения за финансирането на партиите от външни за държавата сили и частния бизнес, фондациите, както показва и българският опит, се използват за такова индиректна финансиране. Навсякъде по света партиите си създават фондации и неправителствени институти, които играят помощна роля в тяхната дейност. В страни като Германия те получават финансиране дори от държавата и всяка парламентарна партия се е обзавела с една мощна фондация, която се занимава с пропаганда, обучение, финансиране на политическа дейност и помощ на сродни партии в чужбина - „Конрад Аденауер“ на Християндемократическата партия, „Фридрих Еберт“ на

Социалдемократическата партия, „Фридрих Науман“ на партията на Свободните демократи и „Хайнрих Бьол“ на Зелената партия.

Партизирането обаче на цялото гражданско общество, когато всички организации в една или друга степен се обвържат с партиите, при многопартийна система носи със себе си опасността от разцепления, конфликти, сблъсъци, фрагментизация на обществото, рязко увеличаване на равнището на обществено недоверие. При еднопартийна система това води до тотално подчиняване на всичко на един принцип и до по-ниска автономия на гражданското общество. Затова относително стабилното функциониране на обществото предполага определена степен на деполитизация на значими сектори от гражданското общество и готовност на организациите в него не само да се противопоставят, да бъдат контрабаланс на държавата, но и да взаимодействат с нея, да бъдат в диалог с нея.

По принцип няма рязко разделение и противопоставяне между партиите и различните граждански организации и движения, а по-скоро „бавен преход“ от едните към другите като можем да разграничим движения, които са силно политизирани и обслужват партии и политически цели и такива, които са във висока степен дистанцирани от тях, макар че могат да се опитват активно да наложат на партиите в борба и диалог с тях определени конкретни искания на отделни слоеве от населението или специфични интереси на цялото население. Може да се каже, че в непосредствена близост до партиите имаме една съвкупност от парapolитически или квазиполитически организации, които формално демонстрират независимост и аполитичност, но в една или друга

степен имат широк кръг от пропагандни, идеологически, политически и скрити икономически функции, облужващи определени партии, крила в партиите или директно опитващи се да играят ролята на политически сили. Типичен пример в това отношение у нас са така наречените „съпругески фондации“, ръководени от съпругите на министър-председателя, президента, председателя на парламента като „Бъдеще за България“, „Ценности“, „Българка“.

4. Гражданско общество, морал, интереси

В историята на идеята за гражданското общество представите за неговата връзка с морала и публичния интерес минават от едната в другата крайност. Радикални демократи като Томас Пейн са склонни да виждат гражданското общество като сферата на „доброто“, за разлика от държавата, която е сфера на „злото“. Обратно, за Хегел гражданското общество е място на проявление на универсалния егоизъм, нещо противоположно на нравствеността, която е въплътена в държавата и се реализира чрез държавата. Сега представите в това отношение също варират.

4.1. Гражданско общество и публична сфера

Гражданското общество е сферата, в която свободно се формира публичното пространство и стават ясни публичните интереси, това, което е общо за всички или големи групи от хора. В степента, в която гражданското общество се разглежда като област, различна от тази на пазара и икономическите отношения, където господства принципът на печалбата, на личния интерес, но

в същото време като отличаваща се и от сферата на държавната политика, където господстват властови отношения, то се възприема като арена, на която се формулират и идентифицират определени колективни и публични интереси и се води борба за тяхната защита.

Под публична сфера се разбира преди всичко област на социалния живот, в която се формира публичното мнение. Достъпът до публичната сфера е по принцип открит за всички граждани. Част от публичната сфера се конституира при всеки разговор, в който частни лица се събират да образуват публика. В такъв случай те действуват не като делови хора или професионално занимаващи се със своите частни проблеми специалисти. Гражданите се превръщат в публика, когато се занимават с проблеми от общ интерес, без това да става по принуда. Това означава, че съществуват гаранции те да се събират и обединяват свободно и изразяват и публикуват своите мнения. Когато публиката е голяма, този вид комуникация изисква съответни средства чрез които да се реализира тя - такива посредници в публичната сфера днес са средствата за масова комуникация. Публичната сфера е посредник между държавата и индивидите и в нея се формира публиката като субект на общественото мнение.

На държавната власт се гледа като на „публична“ власт, защото тя има за задача да се грижи за „публиката“, да осигурява общото благо, общите интереси на всички правни субекти в държавата. Само когато упражняването на публичната официална власт реално е подчинено на изискванията на демократична публичност, се налага институционализирано влияние и контрол върху правителството посредством законодателния орган, но и индиректно по същество чрез публичното

мнение.¹³ Публичното мнение е крайната инстанция на критика и контрол на организираната държавна власт. Това налага пък от своя страна законодателство, което изисква публичност от държавните органи - например откритост на правните процедури и така също се реализира ключова функция на публичното мнение.¹² Така публичната сфера е невъзможна без притежаващото някак ва степен на автономност спрямо държавата гражданско общество, но тя не съвпада с гражданското общество, макар че съдържа ключова негова характеристика. По-скоро тя е своеобразен посредник между гражданското общество и държавата, чиято територия обаче се преплита и с едното, и с другото.

4.2. Гражданско общество, социален капитал, морал

В идеята за гражданското общество се включва разбирането, че то е място на реализация на морала, на определени духовни ценности, на обществено мнение. Ангажиментът на гражданите в него има и важен морален елемент, предполага значима степен на безкористност. Именно затова то е ключова институция за създаване на социален капитал като под социален капитал се разбират такива характеристики на едно общество като равнището на доверие в него и нормативната му система, която съдейства за неговото функциониране, улеснявайки координацията между хората.¹³

Проблемът за социалния капитал стана бурно обсъждана тема след появата в 1988 г. на статията на Джеймс Колеман „Социалният капитал и създаването на човешки капитал“, в която той разглежда социалния капитал като такава характеристика на социалните струк-

тури, която улеснява взаимодействието между отделните индивиди.¹⁴ По-късно К.Нютон разграничи три елемента, от които зависи социалния капитал-норми и ценности, социални мрежи, техните следствия. От една страна, имаме определени норми и ценности на сътрудничество и доверие; на второ място, социалният капитал предполага способност да се създават бързо и лесно социални взаимовръзки между много хора с различна степен на близост; от трета страна, имаме някакви резултати от действието на нормите и социалните взаимовръзки във формата на намаляване на престъпността, отслабване на дезинтеграцията на обществото, спадане равнището на аномия.¹⁵ Социалният капитал присъства в различна форма степен в отделните човешки организации и общности, но в най-висока степен за него можем да съдим по способността на хората да се самоорганизират за общи цели. Малките доброволни асоциации, които създават различните култури и общества, имат ключово значение за формирането на социален капитал. При това присъствието на социален капитал в едно общество и генерирането на социален капитал в него зависят не толкова от вертикалните връзки между хората в различни общности, а от наличието на активни хоризонтални връзки помежду им, в които те встъпват като равни.

Социалният капитал има ключово значение за Функционирането на гражданското общество, той намалява разходите за координация между индивидите, която иначе трябва да бъде реализирана с пазарни средства, насилие или чрез бюрократични йерархии. Социалният капитал е фактор за солидарност в обществото, той е способност на хората да работят заедно за общи цели в групи, организации и общности в хармонични връзки

на доверие, създавайки ефективни канали на комуникация, норми и санкции. Той обвързва хората чрез връзки на доверие помежду им, трансформирайки ги от егоцентрични същества, каквито са те в сферата на пазара, на капиталистическата икономика, в хора с чувства за взаимни задължения, членове на общности, обединени от взаимни интереси, в индивиди, имащи усет за общо благо. Колкото по-плътна е мрежата от граждански асоциации от всякакъв вид, толкова повече са ангажиментите, които поемат хората и връзките, с които са обвързани и това е израз на наличието на значимо количество социален капитал, което създава предпоставки не само за силно гражданско общество, но и за силна икономика и за силна държава. Основно качество на гражданските асоциации е тяхната способност да социализират своите участници и да ги учат на доверие, т.е. да генерират социален капитал. Те създават, но и се нуждаят за създаването си от социален капитал. Предполагат готовност за взаимни ангажименти, свързани с хоризонтални връзки между индивидите, заети в колективни действия.¹⁶ Високото равнище на социален капитал улеснява управлението на обществото и прави по-ефективно функционирането както на държавата, така и на икономиката.

Перспективите на високоразвитите общества на третата индустриална революция, в които човешкият фактор играе ключова роля, все повече зависят от равнището на социален капитал в тях, което е неотделимо свързано с въпроса за така наречените „постматериалистически ценности“ и с характера на моралните взаимовръзки. Нарастването на ролята на така наречените „постматериалистически“ (постикономически) ценности; свързани с първостепенната роля, отдавана на такива

фактори в живота като творчеството, автономията, свободата, сигурността, самореализацията, стремежът към нови знания като фактор в поведението на определени социални слоеве във високоразвитите страни¹⁷, стават предпоставка за засилена роля на моралния натиск в обществото както спрямо политиката, така и спрямо бизнеса. Това обяснява кампаниите за политическа коректност и мощния морален натиск върху американската политика през 80-те и 90-те години, както и засиленият морален натиск върху транснационалните корпорации, което има като следствие изключително бързото развитие и институционализация на бизнес етиката в развитите държави, където в последните две десетилетия се появиха стотици центрове и институти, занимаващи се с този проблем, четат се хиляди курсове, издават се десетки специализирани списания, създадени са множество различни организации. По този повод Тофлър отбелязва: *„Поведение, което някога се е приемало за нормално, сега внезапно се преоценява като покварено, аморално или скандално. Така подкупите на „Локхийд“ събориха правителството в Япония. Корпорацията „Алийн“ е обвинена, че доставя оръжие на Южна Африка. Председателят на „Гълф Ойл“ е принуден да подаде оставка заради скандал с подкупи. А нежеланието на компанията „Дистилърс“ да изплати адекватно обезщетение на жертвите на талидомида и неудачите на Макдонъл Дъгълс със самолетите ДС-10 отприщват големи вълни на морално негодувание.*

Все повече се наблюдава как етическият облик на корпорацията оказва пряко въздействие върху ценностната система на обществото, което за някои е точно толкова важно, както и въздействието на кор-

порацията върху природната среда или върху социалната система. На корпорацията все повече се гледа като на „производител“ на морални ценности.”⁸

4.3. Плурализъм и конфликти на интереси

Гражданското общество по своята същност е плуралистична реалност. Затова Хегел е прав, когато говори за конфликтите в него. Всяка от множеството общности и организации в гражданското общество изтъква на преден план определен интерес. Различните интереси могат да влизат в конфликт помежду си, те в една или друга степен партикуларизират обществото като цяло. Колкото по-политизирано е обществото, толкова по-вероятни са напреженията и конфликтите между гражданските организации и е затруднено формирането на социален капитал.

Целите, преследвани от недържавните организации като основни субекти на гражданското общество, в никакъв случай не могат еднозначно винаги да се идентифицират с публичното благо и морала. Мафията също е недържавна организация, най-различни екстремистки и ксенофобски организации също са в този смисъл част от гражданското общество. Част от него са Ку Клукс Клан или Ал-Кайда и всякакви други терористични организации. Различни фундаменталистки религиозни организации всъщност също са част от гражданското общество. Нацистката партия в Германия възниква през 20-те години като част от гражданското общество. Има различни организации на гражданското общество, едни от тях развиват дейност, свързана с „нематериални“ ценности, а други са погълнати от частни и групови интереси. В гражданското общество има твърде много об-

вързаност с конкретни интереси, включително и с икономически интереси (организациите на работодателите например защитават определени икономически интереси). В този смисъл не можем да кажем, че гражданското общество по своята същност е носител във всички случаи на публичното благо или публичният интерес. Това е още по-вярно като се има предвид, че самото понятие за публично благо или публичен интерес не е обективна предметна реалност, която може сетивно да се докосне или види, то подлежи на дискусия и схващанията за него може да бъдат диаметрално противоположни, което се вижда и от различните политически идеологии, които обясняват отделните социални събития. Надали можем да кажем, че борбата за публичния интерес се води между „доброто“ гражданско общество и „лошите хора“ от държавата или правителството.¹⁹ По-скоро гражданското общество отразява съвкупността от различия и противоречия в едно общество, като сред тях имаме и противоположни социални интереси. То може да дава израз и на конфликтността на интересите между социални групи и класи в едно общество.

От тук възниква въпросът кога организациите на гражданското общество играят позитивна роля за стабилността и демократизирането на държавата и кога не. За тази цел самите граждански организации трябва да действат демократично и да се борят за демократизация на обществото.

5. Гражданското общество и отношенията на собственост

Първоначалната представа за гражданското общество от XVIII век насам се свързва с развитието на класическото либерално политическо мислене и е неотделима от частната собственост. Правото на частна собственост и отношенията на частна собственост изглеждат като същностна характеристика на гражданското общество. В същото време обаче други права като тези на сдружаване и на свобода на словото, които през XX век водят до всеобщото избирателно право, т.е. до масова активност на хората, стават предпоставка за развитието на социалната държава, силно ограничаваща и регулираща частната собственост. Развитието на граждански общество във формата на недържавни организации, създаващи публичното мнение, което може да носи идеологически илюзии, да изразява идейната хегемония на буржоазията, но и да бъде в опозиция на държавата, да се опитва да контролира държавата, създава легитимация на държавата и е предпоставка за развитието на социализирания капитализъм през XX век. Едното е свързано с другото.

Развитието на идеята за гражданско общество в края на XX век отдели обаче гражданското общество от отношенията на собственост, пазара, икономическите зависимости. В този смисъл можем да кажем, че гражданското общество е възможно при различни отношения на собственост, не е свързано на живот и смърт със специфични отношения на собственост, а преди всичко със степента на диференциация, обособеност и автономия на отделни сфери на обществен живот, на демократи-

чен контрол на държавата от гражданите, със степента на удовлетворяване на едни или други специфични интереси на гражданите.

Съществуват гледни точки, според които при държавния социализъм държавата изцяло е погълнала гражданското общество и съществуващите обществени организации са абсолютно неавтономни, прост придатък на държавата, трансмисия на партията и пр., поради което не могат да се разглеждат в истинския смисъл на думата като гражданско общество. Не мисля, че това съответства достатъчно точно на реалностите у нас през периода между 60-те и 80-те години. Колкото и да е обвързан с управляващата партия и държавата Отечественният фронт играе ролята на обединение на организации и граждани, което изпълнява огромно количество полезни и нужни функции, чрез които се реализира активност на хората - като се почне от дейността на Доброволните отряди и масовата физкултура и се стигне до дейност по защита на потребителите - неща, с които се занимават гражданските организации навсякъде. Вярно е, че тези организации действаха в едно общество, в което официален принцип бе ръководната роля на партията и се субсидираха от държавата, а техните ръководители се избираха с решение на Секретариата на ЦК на БКП. Това е така, но в същото време в една или друга степен те разполагаха, макар и не с абсолютна, но с относителна автономия, която при някои от тях бе сравнително висока.

Първо. Тя се проявяваше в това, че всяка от тези организации бе насочена към удовлетворяване на специфични интереси на своите членове и правеше това Много успешно - да вземем СБП или СБХ, Съюза на музикалните дейци, 'Съюза на артистите с огромната им

материална база и възможности за развитие и реализация на техните членове. При това в определени граници, - в които не се противопоставят на съществуващата политическа система и в този смисъл са деполитизирани - те притежаваха достатъчно свобода, за да реализират своите произведения на изкуството. Същото бе характерно за всяка от останалите организации.

Второ. Трябва да се има предвид също, че така нар. „партийна политика“ в една или друга сфера, касаеща отделните обществени организации, не се спускаше просто наготово отгоре надолу, а се изготвяше във взаимодействие с основните, най-видните представители на тези организации, зависеше от тяхното поведение, от това доколко са конституирани като общност. По най-различни официални и неофициални канали те създаваха определени виждания, ставащи основа на съответни стратегии и политика. Не можем да кажем, че съществува армейска субординация спрямо Политбюро или Секретариата на ЦК на БКП. Повече или по-малко относителна автономност съществува. Но относителна автономност е характерна за организациите, макар и в различна степен във всички страни. Факт е така нареченият либерален корпоративизъм в развитите западни страни, в които синдикатите работят в директно взаимодействие с правителствата, а голяма част от организациите на гражданското общество зависят от финансовата подкрепа на държавата. В тях също имаме, както изтъква след специално изследване на проблемите на гражданското общество такъв либерален мислител като Лари Даймънд, *„неконкурентни, йерархично структурирани, разпределени по сектори сдружения на интереси, които упражняват монопол при представителството по интереси*

*и приемат (де юре и де факто) наложени от властите ограничения както по отношение на избора на ръководство, така и по отношение на обхвата и интензивността на исканията, които обикновено предявяват пред държавата. В редица северноевропейски страни интересите са представени корпоративно, като в същото време тези държави функционират успешно като демокрации (понякога по-добре от плуралистичните държави в областта на икономиката и политиката). "*²⁰

факт е също, че голяма част от гражданските сдружения в Западна Европа, включително и тези, които се занимават със защита на човешките права и екологически проблеми, получават средства от правителствени източници. Скандинавският модел на социализъм и по-специално „шведският социализъм“ се характеризира например с това, че включва групи на гражданското общество в управлението на социалните услуги. Пренос на този опит ще открием в така нареченото „обществено-държавно начало“ у нас през 70-те и 80-те години.

Можем да заключим, че степента на автономност на гражданското общество от останалите структури зависи не просто от това дали имаме държавна или частна собственост, а от цял ред допълнителни исторически фактори - степен на сложност, социална диференциация, разделение на труда в обществото, наличието или липсата на различни механизми за саморегулация, равнището на социален капитал и способността на хората да се самоорганизират, характера на решаваните исторически задачи и пр.

6. Гражданското общество и държавата

Съществуват представи, че в условията на глобализация има ерозия на предходната национална държава, а това от своя страна отслабва значението на гражданското общество. Вярно е, че цял ред процеси, които са се осъществявали преди това от държавата, се поемат днес от корпорациите, от транснационални организации, пазара, общностите. Така държавата като че ли се отказва от предходната си планираща функция, но реално в производството сега много по-точно се планира, макар и по друг начин. В същото време цялостните държавни разходи в много страни реално не намаляват, а дори нарастват през последните години. В редица страни от Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, където членуват най-развитите държави, през последните 20 години делът на държавния бюджет в брутният вътрешен продукт надвишава 50 на сто. Делът на държавните разходи в БВП на развиващите се страни също остава устойчив, макар че процентът на държавните предприятия намалява от 16 на сто от БВП в 1980 г. до 8 на сто в 1994 г. Това е свързано с факта, че приватизацията не отстранява ангажираността на държавата с икономиката, но я променя от пряко производство на стоки към по-голямо осигуряване на услуги и трансфери на средства свързани с осигуровки и пенсии, здравеопазване и образование, макар че някои правителства приватизират и тези сфери. Освен това и след като са приватизирали компаниите правителствата продължават да контролират и регулират едни или други икономически процеси, особено на равнище цели сектори на производство.²¹

Затова и процесите на глобализация не само не отслабват предпоставките за гражданското общество, но ги и увеличават поне по няколко причини. Първо, държавата не изчезва. В развитите страни тя успешно се трансформира като продължава да създава правните рамки в които да функционират обществото и бизнесът и да държи монопола върху легитимното насилие сама или в съюз с други държави. Второ. Част от тази трансформация е редица нейни функции да се да се прехвърлят активно върху гражданското общество. Трето. Никога в развитите страни и в света като цяло не е имало толкова образовани хора и комуникационни средства за незабавна връзка помежду им в рамките на цялата планета, което рязко засилва предпоставките за самоорганизация на тези хора в рамките на гражданското общество.

Става дума за двустранно взаимодействие между държавата и гражданското общество. От една страна, държавните органи в една или друга степен реагират на натиска на гражданското общество и формираното от него обществено мнение. Този натиск се осъществява както чрез общественото мнение и медиите, така и чрез множество конкретни форми на лобиране и на групи за натиск. От друга страна обаче правителствата в една или друга степен подкрепят гражданското общество и се стремят да оказват въздействие върху него. Навсякъде Държавата се опитва да използва гражданските организации за своите цели. Така например американското правителство разпределя чрез правителствени агенции големи суми на фондации и граждански организации, които от своя страна ги преразпределят в различни страни в света за сили, организации и личности, които са важни за налагането на американските интереси, за да се

прикрие държавната намеса. Нерядко се създават фондации, които разпределят правителствени фондове или са непосредствено зависими от държавата. У нас такава е ситуацията с фонд „1300 години България“, в Унгария - с „Фондацията за развитие на местни социални мрежи“, която получава правителствено и международно финансиране, разпределяно между неправителствени организации, занимаващи се със социални услуги, главно между инвалиди и безработни.

7. Идеологически модели на интерпретация на гражданското общество

Различията в съдържанието и оценъчното отношение към гражданското общество зависят и от това в рамките на коя политическа идеология и във връзка с какви други явления се възприемат те. Различните политически идеологии изграждат различни типове интерпретации на гражданското общество. Най-общо можем да разграничим няколко различни модела на гражданско общество - консервативен, либерален, комунитаристки, марксистки, неомарксистки, постмарксистки.

7.1. Консервативни интерпретации

За консерваторите идеята за гражданското общество е неотделима от държавата с нейния правов ред и правила. От самото си възникване консерватизмът с противопоставя както на абсолютното господство на държавата, така и на либералния индивидуализъм. В края на XVIII и през XIX век основатели на консервативното политическо мислене като Едмънд Бърк и Луи дьо Боналд обръщат особено внимание на факта, че като про

тивоедействие на деспотизма на държавата и произвола на свободния пазар, е необходимо запазването на традиционните социални общности. Те специално наблягат на „естествени“ според тях, създадени на основата на кръвни връзки, обща територия, произход, история, традиции, организации, каквито са локалните съседски и църковни общности, нациите и етносите, езиковите и културни общности, а така също и на семейството. Така например Робърт Низбет ще заяви, че „*чувството за общност е твърде устойчива и насъщна човешка същност*“ и затова общностите са абсолютно необходими като посредник между индивида и държавата.²² Поради това, че по принцип за консервативната и неоконсервативната традиция семейството играе особено важна роля в човешкия живот, то става основен елемент на гражданското общество, на него се обръща специално внимание като се акцентира на публичните му функции и особено на неговата роля в подготовката на граждани, във формирането на определени граждански добродетели.

Държавата е схваната като играеща позитивна роля и имаща характера на органично цяло, служещо на общото благо. Във външнополитическата сфера консерваторите са склонни да налагат идеите на политическия реализъм или неореализъм, според който в отношенията в международен план водеща роля играят и трябва да играят националните държави, а не транснационалните корпорации, международните организации и граждани. Основен инструмент за налагане на ред и порядък е силата и особено военната сила. Затова и в глобален план глобалното гражданско общество има второстепенно значение за международния порядък. Същото се отнася

и до транснационалните организации които са схванати като продължение на държавата и като инструмент на нейната външна политика. Политиката е, която детерминира икономиката и поради това и глобализацията е резултат преди всичко на политически решения. Порядъкът в глобалната капиталистическа система се поддържа чрез държави, които играят ролята на хегемони или чрез баланс на силите.

7.2. Либерални интерпретации на гражданското общество

Ако консерваторите наблягат на естествената връзка между организациите на гражданското общество и държавата, либералите са склонни да акцентират на противопоставянията между индивиди, гражданско общество и държава като техен приоритет са индивидите. Те извеждат на първо място индивида с неговите права, сред които права важно място заема и правото му свободно да изгражда асоциации с другите, а не да ги наследява като нещо „естествено“ чрез традицията, езика, територията и родствените взаимовръзки. При това традиционно либералите поставят на ключово място правото на частна собственост. Гражданското общество по същество е сферата, в която индивидът може да реализира своите права необезпокояван от държавата.

Гражданското общество е форма на организиран обществен живот, който е доброволен, възникващ в повечето случаи спонтанно, самоподдържащ се, независим от държавата и подчиняващ се на определени законови норми или общи правила. Характерна черта на гражданското общество е неговият плурализъм и разнообразие на мненията.²³

За либералите гражданското общество е възможно само при наличието на частна собственост и пазар. Затова именно либералите са склонни да включват не само като предпоставка, но и като елемент на гражданското общество, пазарът и действащите на него икономически субекти, подкрепяйки така по същество една класическа от XVII-XIX век представа за гражданското общество. Чрез тях то става възможно като сфера на индивидуалната свобода в обществото, разбрана преди всичко чрез идеята за правата на човека - правото на собственост, свободата на сдружаване, свободата на словото, правото на политическо участие. Макар и аналитично различни понятия, капиталистическата икономика и гражданското общество се преплитат и взаимно конституират. Индивидите установяват отношения помежду си и повече или по-малко се реализират в процеса на размяна и договорни отношения в обществото, така откривайки общи интереси помежду си. За либералите гражданското общество е неотделимо от частната собственост.

Гражданското общество се нуждае от държавата за своето нормално функциониране, но за либералите то е по-висша ценност от държавата, противопоставя се на държавата, фактор е за конституиране на държавата. Автономията на гражданското общество и неприкосновеността на частната собственост изискват държавата, но на държавата се гледа като нещо вторично и често пъти като на „необходимо зло“. По начало либерализмът се характеризира със свръхакцентиране на опасността, която може да представлява държавата за гражданското общество. *„Вярваме, че гражданското общество и конституционната демокрация осигуряват най-*

*справедливата и стабилна база за политическата уредба - казват либералите - Виждаме гражданското общество като основано от свободни граждани, които живеят в рамките на установени закони, с гарантирани граждански права и при ограничена власт на правителствата, зависими от демократичната отчетност пред обществото.*²⁴

Гражданското общество включва според тях, социалното пространство между държавата и семейството и е съставено от автономни, свободно избрани и организирани посреднически звена (защитаващи или решаващи определени проблеми неправителствени организации, църкви, приятелски групи, частни университети, бизнеса), подкрепени от съответна система от поведенчески норми.²⁵

Съвременните либерали изтъкват, че гражданското общество играе ключова роля в ефективното икономическо развитие, макар че реалностите надали потвърждават този факт. Известно е например, че Южна Корея до 80-те години се развива изключително бързо без наличието на независими граждански организации. В същото време в Азия може би най-много граждански организации има в Бангладеш, но това не прави нейното развитие по-успешно от това на останалите и тя си остава една от най-бедните страни в света.

Когато става дума за международните отношения, днешните либерали са склонни да заявяват, че държавите не са основния субект на световната сцена и тяхната роля все повече намалява за сметка на огромно количество транснационални организации - транснационални компании и различни международни организации. Революцията в комуникациите и транспорта правят наци-

оналните граници податливи на проникване от външни сили и фактори. Порядъкът в международен план се поддържа не толкова с помощта на държавата, а на транснационалния пазар и споделяни общи ценности.

Пазарният фундаментализъм, тезата за автономност на гражданското общество, минимализацията на ролята на държавата и приемането на естествеността на неравенството са основни характеристики на съвременната неолиберална доктрина. В отношението между глобална икономика и политика водеща роля има икономиката, а политиката има значение за осигуряване на политическите условия за ефективна икономическа дейност. Икономическата активност е нещо повече от политиката и с много по-значима степен на рационалност. Поради това и в различни либерални версии се стига не само до минимизирането, но и до изчезването на националната държава или до създаването на световно правителство, което да изпълнява нейните функции в глобален план.

7.3. Комуитаристки интерпретации на гражданското общество и неговото отношение с пазара и държавата

Комуитаризмът като специфично направление в политическата философия в САЩ, Канада, Западна Европа и политическо движение от 80-те години на XX век се разгръща по принцип в руслото на идеи, които традиционно се опират на методологическия холизъм. Гой се появява като реакция на неолибералната индивидуалистична „култура на разединението“, доминираща в развитите западни страни през 70-те и 80-те години. Един от неговите видни идеолози Амитай Етциони ще напише: „През 80-те години бе направен опит да бъ-

*дат превърнати в добродетели необузданото преследване на личния интерес и алчността. Смяташе се, че икономиката ще процъфтява (поне за определено време), ако хората се грижат само за себе си... Стана обаче ясно, че обществото не може да функционира, ръководейки се от такава егоистична ориентация.*²⁶

Политическият комунитаризъм поддържа две основни тези. Първата е, че общностите са единственото или основното поле на политиката като действия, свързани с властта да се управлява. Второто е, че първична политическа (не просто морална) цел трябва да бъде изграждането, съхранението, укрепването на различните социални общности.²⁷ По начало идеята за гражданско общество се разглежда от комунитаристите като идея за ролята на различните общности, в които е включен индивидът.

Комунитаристите са склонни да отхвърлят както свободния и неограничен пазар, така и социалната държава и поради това техните позиции трудно могат да се оценят чрез традиционните координатни оси на политическото пространство. Противопоставянето на свободния пазар ги приближава до левицата, но критиката на социалната държава ги прави да изглеждат дясно ориентирани.²⁸ По начало комунитаристите наблягат на необходимостта от нова социална, философска и политическа карта, на която традиционните разделения на политическите лагери на либерали и консерватори, леви и десни не съществуват. Затова техните идеи привличат бивши социалдемократически мислители и политици, които така се опитват да намерят „трети път“ между либерализма и старата социалдемократия. Сред тях е например Жак Делор, който умело жонглира с идеите на

комунитаризма, изтъквайки, че индивидът не може да съществува без участието си в малки общности, чрез които се приобщава към своя народ.

Комунитаристите отхвърлят категорично неолибералния пазарен индивидуализъм, за който индивидуалните права имат абсолютен приоритет, а човекът е разглеждан като егоистично по природа и стремящо се към материална изгода същество. Неокласическият модел на икономическия човек", който рационално преследва своята изгода и търси най-ефективните средства за нейното достигане, пренебрегва според тях важни ценности на основните общности, които са били важни за човека в продължение на хилядолетия. Комунитаристите не приемат модела на човека като максимизиращо изгодата си същество, който се предлага от неокласическите икономисти и се популяризира идеологически от либералите. Той заблуждава хората, насърчавайки ги да бъдат егоисти, защото уж това било полезно не само за тях, но и за обществото. Колкото повече хора обаче възприемат този неокласически модел като ръководство на своето поведение, толкова повече, смятат комунитаристите - в разрез с неолибералните очаквания - се подкопава възможността за една устойчива пазарна икономика. Те обръщат внимание, че дори Адам Смит ограничава пазара само до определени сфери на обществен живот, докато съвременните либерали са склонни да подчинят всички отношения в обществото на пазарните механизми и това има разрушителни социални последици. Пазарът действа съобразно инструментална рационалност, ерозира традиционните общности и води до дезинтеграционни за обществото като цяло тенденции. Той превръща всичко в стока, ликвидира морални и културни ин-

ституции, не признава нищо друго освен мотиви и желания за печалба. Атомизирайки индивидите, превръща общностите в тълпи, което е социална предпоставка за възход на тоталитарни движения и управления.

Не по-малко критични са комунитаристите и към твърде разраслата се в своите функции социална държава, защото това може да бъде не по-малко опасно от либералния индивидуализъм и пазарния фундаментализъм. Вярно е, че наблягането на пазарната ефективност води до неравенство и затова е необходимо ограничаването ѝ от държавата. От своя страна обаче държавната намеса може да застраши индивидуалните права, а обединените действия на държавата и пазара да бъдат заплаха за демократичния контрол. Затова на съвременните огромни централизирани бюрократични държави трябва да се противопостави децентрализацията на властта, прехвърлянето и разделението на нейните пълномощия с пазара и гражданското общество, макар и в определени граници.

Комунитаристите се опитват да отидат отвъд неолибералния пазарен фундаментализъм и етатисткото държавно регулиране на държавата на благоденствието на Запад и социалистическата държава на Изток, наблягайки на ролята на гражданското общество, разбрано като съвкупност от различните социални общности. Пазарът и частната собственост са необходими за да има производителност, но принципите на действие на пазарната система не трябва да противоречат на общностните права и ценности. Балансирането на опасностите, идващи както от неограничения пазар, така и от неограничаваната от нищо държава, предполага активното функциониране и на други сфери на обществото и на първо място определени морални структури, задаващи съответни комплекси

от общи ценности и норми, „базови добродетели“. Този морален или ценностен порядък, влияещ върху поведението на хората, е нещо различно както от принуждаващата сила на държавата, така и от инструменталната рационалност на пазара. Той не може да бъде наложен нито със силата на държавата, нито от пазарните механизми. Неговото формиране е възможно само в рамките на различните локални общности, които са главно вместилище на добродетелите, чрез които функционират различни ценностно-нормативни комплекси. Той обаче е необходим за държавата, защото държавата е невъзможна без налагането на определени отговорности и добродетели, без определен морален порядък. Той е необходим и за икономиката, тъй като изключително важно значение за развитието на икономиката имат съответни ценности. Това е показано добре в най-различни класически изследвания като се почне от „Протестантската етика и духът на капитализма“ на Макс Вебер²⁹ и се стигне до „Доверието“ на Франсис Фукуяма³⁰. За да изпълнява обаче гражданското общество своите полезни функции, е необходима както относителна автономия на общностите от вмешателство от страна на държавата (освен в извънредни обстоятелства), така и предпазване от пазарни крайности, които подчиняват на логиката на пазара всички сфери на обществото, включително и тази на морала и ценностите. Затова Етциони набляга на необходимостта от промени на икономическата наука, с които тя да се откаже от индивидуалистичния неокласическия модел и се основе на позиции, които не игнорират, а включва в себе си понятието за общност. Това означава да се прекрати преувеличаването на значението на материалните стимули в поведението на човека и търсене на едни или други общности

ценности. В „Моралното измерение: към една нова икономика“ (1988) той изтъква, че общите морални ценности като доверие, сътрудничество, честност намаляват цената на пазарните трансакции и подобряват ефективността на пазарната икономика, т.е. успешната пазарна икономика е възможна само в контекста на едно комунитаристко виждане за обществото.³¹ Това, което не разбира неокласическият икономикс е, че хората не са обособени атоми, а са конституирани от отношенията в своите общности и „нямат идентичност, която да е различна от тях“,³²

Поради всичко това комунитаристите смятат, че непрекъснато трябва да се търси баланс помежду различните принципи и механизми на функциониране на обществото. Ключовият момент за тях е **да се откажем от вярата, че модерните общества могат да функционират според един-единствен принцип. Предизвикателството за тях е да се съчетаят по непротиворечив начин различни принципи, които взаимно да се ограничават - пазарната игра, държавното планиране, колективното осигуряване при нужда, защитата на индивидуалните права и ефективната демократична инициативност и контрол.**

7.4. Марксистки, нвомарксистки и постмарксистки интерпретации на гражданското общество

В моделите на социалисти и анархисти през XIX век бъдещето се схваща като изключващо държавата и пазарният капитализъм и е сведено по същество до система от свободни асоциации. В този смисъл можем да говорим за него като редуцирано до гражданското общество в съвременния смисъл на думата. Това е една от

важните причини от 70-те години на нашия век насам така разбраното схващане за гражданското общество да бъде популярно най-напред сред леви политически мислители.

Маркс се занимава с проблемите на гражданското общество още в своята ранна работа „Критика на Хегеловата „Философия на правото“, където той приема Хегеловата интерпретация на гражданското общество като съвкупност от егоистични индивиди, влизащи в пазарни взаимодействия т.е. като буржоазно общество, но отхвърля представата му, че държавата може да овладее антагонистичните противоречия на гражданското общество, изтъквайки че тези противоречия на определен етап ще взривят държавата. Това, което отличава Маркс от Хегел е, че в своето схващане той преобръща отношението между гражданско общество и държава, показвайки че не държавата подчинява на себе си гражданското общество, а гражданското общество, разбрано като буржоазно общество на частните собственици, подчинява на себе си държавата. В класовото общество държавата не може да стане инструмент за преследване на общи интереси, а е продължение на буржоазното общество, служи на интересите на частните собственици. За Маркс *„гражданинът се обявява за слуга на егоистичния човек, ...сферата, в която човек действа като социално същество, се изражда в сфера, където той действа като изолирано същество, и накрая този човек се превръща не в гражданин, а в буржоа, който бива считан за същинския, истински човек“*.³³

Именно затова гражданското общество при капитализма има класов характер, неговото съдържание са частнособственически социалноикономически отношения. Социалноикономическите отношения предопределят съответ-

на класова структура на обществото, а класовата структура от своя страна намира отражение в политиката и властовата структура на държавата.

Критиката на гражданското общество е по същество критика на буржоазното общество. Затова Маркс се отказва от разбирането на термина „гражданско общество“ като нещо различно от буржоазно общество. В същото време пред него обаче стои въпросът, ако държавата е неотделима от класовото общество, ако тя възниква и се развива като сила, защитаваща интересите на определени класи, а съвременната държава може да бъде разбрана само като буржоазна държава, какво да правим с държавата в процеса на промяна на буржоазното общество. В „Гражданската война във Франция“ той се опитва да търси отговор на въпроса каква трябва да бъде държавата в преходния период към новото общество и какво трябва да се направи, че тази държава да не се превърне в колективен експлоататор и потисник както предвижда неговия опонент Бакунин в дискусиите, които водят помежду си и които ще доведат в крайна сметка точно по това време до разпадането на Първия интернационал. Там схващането му за начина на организация на държавата е силно повлияно от тази дискусия и той всячески иска да постави държавата под контрола на гражданите чрез пряката демокрация на делегатската система и отказ от буржоазния парламентаризъм. Тази система съответства на една традиция, която идва от работите на радикалдемократи като Томас Пейн и Джеръми Бентам. Бентам също отхвърля разделението на властите и предвижда възможност за отзоваване на държавните чиновници и депутатите от народа по всяко време. Имплицитно обаче тази теза предполага гражданското

общество, разбрано в съвременния смисъл като сфера на общност на мненията и вижданията на гражданите, които поставят под свой контрол всички чиновници и всички органи на държавата.

Марксистките, неомарксистки и постмарксистки разбирания за гражданското общество през ХХ век са повлияни обаче особено силно директно не от Маркс, а от Антонио Грамши. Грамши, за разлика от Маркс разграничава буржоазното общество от гражданското общество и играе ключова роля в преосмислянето на тази идея през ХХ век. В „Затворнически тетрадки“ той отбелязва: *„Това, което бих направил в момента, е да фиксирам две надстроени „равнища“: едното може да бъде наречено „гражданско общество“, т.е. съвкупност от организми, най-общо наричани „частни“ и това на „политическото общество“ или, държавата“. Тези две равнища съответстват, от една страна, на функцията на „хегемонията“, която доминиращата група упражнява чрез обществото и от друга страна, на функцията на „директно господство“ или власт, упражнявана чрез държавата и юридическата система.“*³⁴ За Грамши гражданско общество в средните векове в Западна Европа е църквата, разбрана като *„хегемонистичен апарат на властващата група, която няма свой собствен апарат, т. е. няма своя собствена културна и интелектуална организация, а разглежда универсалната църковна организация като такава“*.³⁵ Ако трябва да разграничим Грамши от Маркс, можем да кажем, че за Грамши гражданското общество обхваща не „всички материални отношения“, а всички идеологическо-културни отношения; не „целият търговски и промишлен живот“, а целият духовен и интелектуален живот с идеологичес-

ките и културни „апарати“ (организации), които формират този живот. И у Маркс, и у Грамши гражданското общество, а не държавата, както е при Хегел, е активната и играеща позитивна роля в историческото развитие социална сфера. Обаче у Маркс тази активна и позитивна сфера е икономическата база, докато при Грамши тази роля се поема от част от надстройката на обществото. За него гражданското общество е „*политическата и културна хегемония, която една социална група упражнява над цялото общество като етическо съдържание на държавата*“.³⁶ В този смисъл класовата структура на обществото се отразява по съответен начин в гражданското общество като идейно и културно доминиране на една от класите.

Свързвайки гражданското общество с надстройката, Грамши ще се противопостави на редуccionистката интерпретация на марксизма, преувеличаваща ролята на социалноикономическите отношения. Той схваща гражданското общество като сфера, в която е възможна независима от държавата и управляващата класа активност и борба срещу всяка тирания. Ще заяви, че между икономическата структура като предпоставка и политическата организация на обществото като следствие съвсем не съществуват прости и директни отношения и историята на хората не може да бъде разбрана само чрез икономическите факти, а става дума за сложно взаимодействие. Затова на мястото на простата дихотомия държава - гражданско общество, Грамши поставя две други дихотомии. Първата е между необходимост и свобода, съответстваща на отношенията между база и надстройка, а втората е между принуда и съгласие, което съответства на дихотомията между политически институ-

ции и идеология, легитимираща или делегитимираща тези институции. В тази по-сложна схема гражданското общество не е просто пасивно следствие, а и активна сила в първата дихотомия и позитивна цел във втората дихотомия. Това дава възможност да бъдат разграничени два вида власт - политическа и културно-идеологическа. Завладяването на властта в държавата от работническата класа трябва да бъде предшествано, според Грамши, от овладяването на гражданското общество, от постигането на културна и идеологическа хегемония.

Какво е характерно за различните версии на марксизма, неомарксизма и постмарксизма в края на XX век, как развиват тази традиция? В една или друга степен всички те изхождат от Грамши и неговата идея за относителната самостоятелност на гражданското общество, където се формира определена класова морална, интелектуална, културна хегемония, оправдаваща или отхвърляща съществуващата система като цяло, оказваща натиск върху държавата за извършването на определени промени, които да засилят автономията на гражданското общество от буржоазията, за да го използват за свои цели. **Затова и за разлика от консерваторите, в много случаи те са склонни да изключват семейството от структурата на гражданското общество, разглеждайки го като частна сфера. В същото време, за разлика от либералите и неолибералите, те най-често са склонни да не включват в състава на гражданското общество капиталистическите институции на пазара, частните собственици, корпоративните организации.**

Възходът на новите социални движения от 60-те години на XX век доведе до стремеж на левите полити-

чески сили да преосмислят своите политически програми и да се опитат да реагират на онези нови потребности, които родиха тези движения - екологически, женски, религиозни и пр. В същото време, тъй като не е възможно партиите да интегрират в себе си тези движения и да дадат израз на многостранните интереси и проблеми на съвременните сложни общества, възникна въпросът за създаване на контакти и коалиции с тях при решаването на едни или други проблеми.

Идването на власт на президент от Демократическата партия в САЩ в 1993 г. стана под флага на политическа програма, която претендираше, че отхвърля предходното „ляво“ залагане на държавата за решаване на основните проблеми на обществото, но не приема и „дясно“ или неолиберално залагане на пазара вместо на държавата. Решението на дихотомията между държава и пазар се виждаше чрез гражданското общество като способно да поеме редица от функциите, които държавата сама не може да изпълнява, но които и пазарът сам не може.³⁷ Тази идея бе поета от привържениците на „третия път“, за които насърчаването на активно гражданско общество стана основен елемент на политиката, различаващ ги от предходната социалдемократическа левица, която акцентира твърде много на ролята на държавата. Очакването е така да се реагира на процесите на морален упадък и загуба на солидарност в обществото, да се увеличи значението на локалните общности и градските квартали в решаването на определени проблеми. Привържениците на „третия път“ призовават за сътрудничество между държавата и гражданското общество, за засилване на местната инициатива, за използване на различните общности за превенция на престъпността и

на публичната сфера на местно равнище. Очаква се определени дейности, от които се оттегля държавата, да се поемат от гражданското общество. В същото време гражданското общество според тях не трябва да се разглежда като източник на спонтанен ред и хармония. То има своите конфликти и противоречия, различните общности в него може да имат различни виждания и държавата трябва да защитава индивидите от конфликти на интереси в гражданското общество. Затова нито пазарът, нито държавата, нито гражданското общество трябва да стават по отделно прекалено силни в сравнение с останалите, нито прекалено слаби. Държавата не трябва да става твърде мощна и намесваща се във всички сфери, но ако ограничи твърде много функциите си, тя ще загуби своята ефективност и ще се появят тежки социални проблеми. Пазарът също не трябва да става много мощен и да прониква във всички сфери на живота, защото това ще доведе до провал на публичния живот и тежки конфликти и дезинтеграция, но в същото време без достатъчен пазар не е възможно генерирането на икономически просперитет. По подобен начин гражданското общество е необходимо да ограничава прекаленото разрастване както на държавата, така и на пазара. Там, където гражданското общество става твърде силно, то се превръща в заплаха за демокрацията и икономическото развитие. Ако обаче то е твърде слабо, ефективното управление и икономически растеж са изложени на риск.³⁸ Затова между държавата, пазара и гражданското общество е необходим определен баланс, който да не дава възможност нито една от тези институции да се развива прекалено за сметка на другите.³⁹

Това, което отличава различните версии на марксизма, неомарксизма, западния марксизъм, постмарксизма днес, е интерпретацията на степента на автономност на гражданското общество, на възможностите му на въздействие и вътрешните разделения в разбраното като „трети сектор“ гражданско общество. Във всеки случай всички те се занимават в една или друга степен с вътрешната структура, взаимодействия, функции, анатомия, тенденции на развитие на гражданското общество. В практически план от това зависи каква стратегия предлагат за реформи или за преодоляване на капитализма.

Най-общо можем да разграничим три различни подхода от различните направления неомарксисти и постмарксисти - аналитичен, политически и нормативен. Аналитическият е представен от такива неомарксисти като Алберто Мелучи, Клаус Офе, Хинриш, Хабермас, които се опитват да използват различието между държава и гражданско общество като инструмент за анализ на обществените реалности, на това как възникват, развиват се и трансформират едни или други специфични социални и политически институции в социалната система в един или други исторически период, без от това да извеждат никакви нормативни съждения или препоръки за политически действия. На тази база се правят множество конкретни исторически изследвания. Хабермас анализира развитието на модерността, разграничавайки от една страна логиката на икономическата и политическа системи, подчинени съответно на парите и административната власт и от друга страна, жизненият свят на самоорганизиращата се публична сфера на солидарност и комуникация. Европейската модернизация е разглеждана като процес на разграничение и взаимодействие между тези три

социални системи: „*Капитализмът и модерната държава, ръководени съответно от парите и властта, се отделят от социалните механизми на жизнения свят по специфичен начин. Социално интегрираните сфери на действие в гражданското общество кристализират в частна и публична сфера в противоположност на системноинтегрираните и допълващи се сфери на икономиката и държавата.*“⁴⁰ Хабермас наблюдава, че разделянето на тези системи от жизнения свят (или гражданското общество) е предпоставка за истинска плурализация, но набляга, че гражданското общество е непрекъснато заплашено от експанзионистичната пазарна логика на икономическата икономия.

Политическият подход към отношението гражданско общество-държава е свързан с подчинението на анализа директно на проблема каква политическа стратегия за промяна на капитализма да се възприеме, какъв тип опозиционни на системата общности, движения, групи да бъдат създадени, за да се преодолее хегемонията на буржоазията. Този подход директно продължава традицията на Грамши. В неговите рамки Джон Кийн твърди, че социализмът е равнозначен на демократизация, а Демократизацията се вижда на първо място чрез засилване на ролята на гражданското общество.⁴¹

Третият подход може да бъде характеризиран като нормативен. Типичен негов представител е Агнес Хелер. Тя поставя в центъра на интереса си въпроса какво трябва да бъде отношението между държава, гражданско общество и собственост (икономика) в съвременните сложни общества, за да се поддържа жизнена демократична система и в тази триада търси оптимума в проявлението на гражданското общество.

Когато става дума за практическото значение на идеята за гражданското общество, сред съвременните марксистки, неомарксистки, постмарксистки, радикални, леви и антилиберални мислители ще открием две противоположни тенденции. Първата набляга на относителната автономия на гражданското общество от пазара и на неговите способности да променя действителността. Ако либералите са склонни да противопоставят гражданското общество на държавата и търсят начини да превърнат гражданското общество в средство за контрол на държавата, то левите политически сили са склонни да търсят в гражданското общество опозиция срещу капитализма. Гражданското общество може да се използва срещу капитализма - това е принципната позиция на всички, които се опитват да открият механизми за активна социална промяна. Набляга се на значението на гражданското общество като инструмент за промяна и посока на промяна на съществуващите реалности. Така например „постмарксистки“ като Ернесто Лакло ще открият именно в разнообразието от организации на гражданското общество, всяка бореща се за свои специфични искания, главен механизъм на една лява политика и на една нова левица.⁴² Множеството организации и движения в него се разглеждат като основен ресурс за една възможна лява политика.

Противоположната тенденция на анализ на гражданското общество е свързана със склонност да се отчитат в много по-висока степен съществуващите социалноикономически реалности, които възпрепятстват появата на алтернативи за промяната на тези реалности с помощта на едни или други граждански организации. Гражданското общество се разглежда като имащо отно-

сително слаба самостоятелна роля. От тук следва критично отношение и скептицизъм спрямо неговите трансформационни ресурси. В глобалната капиталистическа икономика действат десетки хиляди транснационални компании, като стотици от тях са по-големи по икономическите си мащаби от повечето държави в съвременния свят. При това положение гражданското общество неизбежно е подчинено на природата на глобалния капитализъм, под силното влияние е на едни или други икономически интереси и трудно може да бъде автономно, носейки със себе си логиката на капитализма. Вярно е, че съществуват множество международни организации, но те са подчинени на изискванията и интересите на транснационалния корпоративен капитализъм. Глобалният капитализъм е една цялостна система на експанзия и глобалното гражданско общество е част от тази система. Богатството и възможностите за развитие на отделните индивиди, групи, държави е обусловено от тяхната позиция в структурата на глобалния капитализъм. В глобален план както политиката, така и гражданското общество са отражение на същностните характеристики на буржоазната общественно-икономическа формация. По същество в глобален план ръководството на процесите в съвременния свят е преди всичко в ръцете на една транснационална олигархия от свръхбогати хора и менажери на транснационалните компании. Не е случайно, че изследователи на идеята за гражданското общество като Адам Селигман стигат до извода за, *неадекватността на идеята за гражданското общество като някакъв изход от онези съвременни задънени улици ... както в източноевропейските, така и в западните общества ... Тази ситуация е коренно различна от ситу-*

*ацията отпреди няколко години, когато подобно изказване на изток от Елба би довело до обвинения в симпатия към установения тоталитарен строй, докато на запад повечето учени биха погледнали с учудване без да разбират за какво става дума - с изключение на неколцина по ляво настроени колеги... Положението се промени радикално, когато идеята за гражданско общество бе подета като новия *cause celebre* [обяснителен принцип], новия аналитичен ключ към загадките на социалния ред. По този начин, и отново по ирония на съдбата по времето, когато идеята за гражданско общество е провъзгласявана на международни научни конференции, а академични, както и по-популярни списания ѝ посвещават многобройни статии, мислителите в Източна Европа започват да се съмняват във възможностите тя да бъде панацеята срещу проблемите, пред които се изправя обществото при прехода си към една капиталистическа свободна пазарна икономика. ¹⁶³*

Селигман е в много отношения прав, описвайки реалностите на Източна Европа, в която възникнаха множество малки силно зависими отвън държавици, в които и „гражданското общество“ е под силна външна зависимост, не притежавайки ресурси за значими промени в името на национални интереси. По същество то е превърнато в инструмент на интересите не на гражданите, а на интересите на външни сили.

Не бихме могли да приемем обаче крайни версии на икономически детерминизъм при обяснение на организациите от гражданското общество. Тези организации зависят в една или друга степен от икономическите отношения и от държавите, но в същото време притежават и определена степен на автономност и това ги прави

активен субект в социалните процеси. Не случайно още класическият марксизъм, отбелязвайки вътрешната противоречивост на гражданското общество и неговата подчиненост на едни или други класови интереси, изтъква че именно поради това то съдържа в себе си потенциал за съпротива срещу съществуващата система. Не случайно Маркс стана инициатор за създаването на Първия интернационал като международна организация на гражданското общество за премахване на съществуващата система. Днес именно в този план радикалните и различни версии на леви интерпретации търсят потенциал за противопоставяне на глобализма като политика на хегемония от страна на най-силните капиталистически държави и на транснационалните корпорации.

8. Бързото нарастване на ролята на гражданското общество в края на XX век

8.1. Причини за растежа на гражданското общество

Количеството и влиянието на недържавни организации в едно общество зависят от съвкупност на множество различни фактори като между тях особено значение заемат няколко основни групи.

Първо, културните традиции и способности на обществата да се самоорганизируют за удовлетворяването на едни или други конкретни интереси са много по-слаби в страните наскоро излезли от традиционни селски общества, с дълга патерналистична и авторитарна традиция, каквито са повече от държавите от третия свят, включително и от Източна Европа. Известно е например, че още Токвил в 30-те години на XIX век, когато

посещава САЩ е удивен от голямото количество добро, волни асоциации, които американците бързо и лесно създават, за да решат един или друг общ проблем и с което те се отличават от традицията във Франция и в Европа изобщо.

Второ, обхвата на политически и граждански свободи, създаващи възможност за самоорганизация на гражданите. В глобален план и особено в развитите страни този обхват се увеличава и става една от предпоставките за нарастващата роля на гражданското общество.

Трето, това е сложността, диференцирането на дейности и интереси в едно общество, които изискват множество различни организации и форми за идентификация и реализация. В епохата на фордизма и масовото производство или на „втората индустриална революция“ държавата се опитва да поеме редица от функциите, необходими за стабилното функциониране на обществото, но непрекъснатото усложняване на обществените реалности налага бързо нарастване на бюрократични апарати, опитващи се неуспешно да реагират на тези реалности с нови и нови функции и отдели, водейки до „голямата държава“ или „мегадържавата“ във формата на държавата на „реалния социализъм“ на Изток и „социалната държава“ на Запад. Способността на политиките и правителствата, на бюрокрацията да реагират на нарастващата сложност и динамика на обществата, да удовлетворят често конфликтращите претенции на своите избиратели, все повече започнаха да отслабват. Резултатът от появилата се криза през 60-те-80-те години бе тенденцията на преобразуване на държавата на Запад и колапса на съществуващата държава на Изток. сякъде доверието в политиката и политическите

обаче пада. Същото обаче става и във връзка с доверието към бизнеселитите. Поредица скандали в големите компании като Енрон, Уърлд Ком, Тайко, в които ръководителите бяха обвинени в мошеничества и в изкуствено начисляване на огромни заплати, започнаха активно да водят до спад на доверието и към бизнеселитите. Някои глобални изследвания показват, че от всички ръководители на организации, тези на неправителствените организации се ползват с по-голямо доверие от лидерите в политиката и бизнеса.⁴⁴

Третата индустриална революция от 60-те години на XX век насам, свързана с разпространението на информационни технологии и постфордистка организация на производството, предполагащи гъвкавост и непрекъснати новации, доведе до бърза поява на нови потребности и интереси, които изискват нови форми за идентифицирането и защитата им в публичното пространство. Тя показва че държавата сама не може да реагира на новите реалности. Необходимо е да се търсят по-активно и други институции за реакция и регулация на обществените процеси - сред тях е не само пазарът, но и гражданското общество. Движението от индустриални към постиндустриални технологии е предпоставка за намаляване ролята на предходните големи силно йерархизирани и централизирани организации в икономиката и политиката, за тяхното „сплескване“ и нарастваща автономизация на отделните им звена. Усложняването и диференцирането на обществото, умножаването на потребности и интереси, свързано с постфордистката тенденция към разнообразие и индивидуализация, към засилване ролята на различията, към развитието наред с масовия и на секторен, фрагментизиран пазар на вся-

какви продукти, увеличава потребността от непрекъснатата поява на огромно количество най-различни организации, от общности, които да дават израз и да защитават това нарастващо количество различни интереси включващи както традиционните бизнес интереси, така и цял ред нови „постматериални ценности“. При това всички те са в непрекъснато движение, представляващи своеобразни мрежи, взаимодействащи си и влияещи си по милиони различни начини.

Четвърто, с развитието на „информационните икономики“, с интелектуализацията на развитите общества, увеличаващата се роля на човешкия капитал и промяната на социалните структури по посока на бързо намаляваща роля на традиционните индустриални работници и нарастващия брой „работници на знанието“ силно се откроява тенденцията на промяна в ценностната система на развитите общества по посока на излизане на преден план на така нар. „постматериални ценности“, при които водеща роля има стремежът на гражданите към активно участие в една или друга дейност, повишено качество на живота, мотивацията за извършване на една или друга дейност, междуличностните отношения.⁴⁵ „Третият сектор“ създава една нова сфера, в която човек може да бъде активен като гражданин, но механизмите на либерална демокрация, предполагаща по-скоро пасивен, а не активен гражданин, не му позволяват достатъчно в политиката. Именно в тази сфера хората могат да заемат значима гражданска позиция, да оказват влияния, да участвуват в управление, да принадлежат към някаква общност, да имат някаква цел, да получат удовлетворение от някаква съвместна дейност.⁴⁶

Пето, поне за САЩ се смята, че от ,80-те години насам „третият сектор“ е най-бързо растящият в американското общество. Това се дължи и на подобрения мениджмънт на тази сфера, който рязко повишава не само количеството на гражданските организации, но и тяхната ефективност. Като цяло, според Питър Дракър, организациите на третия сектор не само прилагат технологиите на мениджмънта - в някои случаи по-сериозно от американския бизнес, но те се превръщат и в новатори и пионери в тази област.⁴⁷

Шесто, процесът на глобализация отнема правомощия на националната държава, създава предпоставки, при които нейни функции се пренасят „нагоре“ към глобалния пазар и международните организации, включително и организации на гражданското общество. Други не по-малко важни функции се прехвърлят „надолу“ към националния пазар, местната власт и организациите от „третия сектор“, занимаващи се с дейности, с които държавата не може да се ангажира или не е достатъчно ефективна.

8.2. Ускореният ръст на гражданското общество

Поради всички тези причини през последните десетилетия имаме процеси на ускорен ръст на различни организации на гражданското общество в световен план като това е особено характерно за развитите страни. Ключова роля в това отношение изиграха 60-те и 70-те години на XX век, когато се наблюдава бързо нарастваща масова активност и появата на множество нови социални движения, играещи активна роля в обществено-политическия живот - младежки, антивоенни, екологически,

феминистки, за граждански права, алтернативни, етнически и пр. Наблюдава се растеж в три посоки - брой на недържавни и нестопански организации, брой на хората ангажирани с тях и брой на доброволните и неплатени сътрудници в тях.

8.2.1. Увеличаването на броя на хората, ангажирани с граждански организации и на средствата, които акумулират те

В 1985 г. в дейността на доброволни организации на гражданското общество в САЩ са включени около 37 млн. души, в Канада - 3 млн., във Великобритания - 5 милиона, във Франция - 4 милиона като процентът на участниците сред различните социални групи варира в зависимост от доходите и социалния статус - много по-активни са лицата с високи доходи и социален статус.⁴⁸ Според Питър Дракър в края на 80-те години всеки втори възрастен американец, или общо 90 милиона са работели на доброволни начала поне три часа седмично в някаква организация с идеална цел като са извършвали работа, равняваща се на 7.5 милиона човекодни и тези институции са били най-големият работодател в Америка. Ако получаваха заплащане, то неговата сума щеше да възлиза на 150 милиарда долара годишно и това донякъде обяснява защо в САЩ данъците са по-ниски отколкото в Европа. Средствата, които те събират от различни спомоществователи за своята дейност се равняват на 2-3 на сто от brutния вътрешен продукт, а ако се пресметне колко струва броят часове, в който се извършва тази доброволна работа от милиони американци, по същество около 15 на сто от съвкупния национален продукт се е получавал под формата на незаплатен труд в

правителствения трети сектор.⁴⁹ При това организациите на гражданското общество са били обвързани в една гигантска мрежа с всякакви други организации. По това време, в края на 80-те години в САЩ има около 1 370 хиляди компании, които поддържат взаимни контакти с над 90 000 училища и университети, 330 000 църкви и стотици хиляди клонове на 13 000 национални организации плюс безбройните чисто местни екологически, обществени, религиозни, атлетически, политически, етнически и граждански групи, всяка от които има собствена програма и отношения, а с опосредяването законово на всички тези взаимоотношения са заети 114 000 юридически фирми.⁵⁰

При това броят и активността на тези организации бързо е нараствала и в началото на 90-те години в САЩ броят на доброволните организации е вече 1 милион и 400 хиляди, в които безплатно са били ангажирани над 94 млн. души, отделящи за тази цел средно 4.2 часа седмично, изразходваните от тях 20.5 млрд. часа годишно са били оценявани на 176 млрд. долара.⁵¹ Според прогнозите броят на заетите в такива доброволни организации ще нарастне до 120 млн. души до 2010 г.⁵² При това проучванията показват силни корелации между равнището на образование и доходи, от една страна, и участието в доброволни организации, от друга. Сред тези, които са учили в средни училища, но не са ги завършили, с такава дейност се занимават 26.1 %, а сред тези, които са учили само в началното училище - 18.7 %. Сред тези, които са учили в колеж, но не са го завършили, броят на участващите в такива организации е 56.3 %. сред тези, които са го завършили - 70.7 %. Подобни Различия се наблюдават и когато става дума за доходите

- в доброволна обществена дейност са ангажирани малко над една трета от американците с доход до 20 хиляди долара, над 60 % с доход между 40 и 100 хиляди долара. Във възрастово отношение най-голям е дялът на участниците във възрастта между 35 и 54 години, а най-ниска между най-младите - 18-24 годишните и над 75 годишните. Американците даряват нарастващо количество средства за благотворителни фондове. Само в 1993 г. 73.4 % от всички семейства в САЩ са дали вноски за такива фондове като 15.2 % от тях са дарили над 100 долара. Само в 1996 г. общият обем на дарените средства в благотворителните фондове е бил за гигантската сума от 150.7 млрд. долара, което е 12 пъти повече от brutния вътрешен продукт на България по това време. Така само научно и културно-благотворителните фондове са притежавали в 1995 г. активи за 226.7 млрд. долара, което им е дало възможност в 1996 г. да раздадат 783 хиляди гранта за различни организации и личности. От 1992 г. всяка година в четвъртата събота на октомври се провежда национален ден на доброволния труд⁵³ (нека да си спомним всъщност прословутите ленински „съботници“ като опит за въвеждане преди 20те години на XX век такива форми в СССР).

В Италия в различни доброволни организации на гражданското общество са въвлечени около 7 милиона души, посвещаващи им средно по 7 часа седмично, докато в работата на партиите и профсъюзите активно са включени само 1 милион и 300 хиляди души.⁵⁴ В първата половина на 80-те години във ФРГ само алтернативните проекти на съществуващия начин на живот, отделни негови аспекти или обществото като цяло са около

11 500 като с тях са ангажирани граждански организации, в които са били включени около 80-100 хиляди души. В САЩ с такива проекти се занимават между 300 и 400 хиляди организации.⁵⁵

В края на 90-те години на XX век неправителствените организации осигуряват значителен брой работни места, влияейки върху равнището на заетост в своите страни. В САЩ заетите в сектора на неправителствените организации са почти 9 милиона души, в Европейския съюз - почти 6 милиона души, в Япония - над 2 милиона души, в Бразилия - 1 милион, в Аржентина - 350 хиляди, в Колумбия - 270 хиляди. Делът на привлечените от тях ресурси устойчиво нараства, независимо от това, че официалната помощ от правителствата намалява. Средствата, с които боравят те в САЩ, са общо 566 милиарда долара, в Япония - 264 милиарда долара, във Великобритания - 78 милиарда. Общо за развиващите се страни техният бюджет е почти 1.2 милиарда долара като само в Мексико е над 200 милиона. В Източна Европа най-много са средствата, с които те разполагат, в Унгария - над 1.4 милиарда долара и около 900 милиона долара в Чешката република.⁵⁶

8.2.2. Увеличаването на броя на гражданските организации

В последните години на XX век общо броят на всички - не само на действащи вътре в отделните държави, но и глобални и международни организации, свързани с гражданското общество, продължава да нараства бързо и тези тенденции са особено силни в най-развитите страни. За периода 1980-1997 г, когато имаме из-

вестно оттегляне на държавата от социалната сфера, броят на доброволните асоциации в сферата на социалното осигуряване в САЩ е нараснал почти два пъти, в здравеопазването - над два пъти асоциациите на ветераните и патриотичните организации са се увеличили над три пъти, религиозните - един и половина пъти, а свързаните с различните видове хобита - над един и половина пъти.⁵⁷ В САЩ и Европейският съюз общият брой на доброволните граждански организации са съответно по около 2 милиона, т.е. общо около 4 милиона. Така например в Германия има около 800 хиляди организации като между тях са 6 хиляди фондации, във Франция - 600 хиляди неправителствени организации като от тях 500 са фондации, във Великобритания - 300 хиляди, в Италия - 200 хиляди, в Испания - 60 хиляди, като от тях 10 хиляди са фондации, в Португалия - 30 хиляди, в Белгия и Холандия - общо са 100 хиляди и дори в миниатюрния Люксембург има 3 хиляди такива организации.⁵⁸ В Канада в 1999 г. има 175 000 доброволни, неправителствени организации „с идеална цел“, ангажирани с образователни и възпитателни, културни, спортни, екологически и социални дейности, защита на човешките права и борба с конфликтите, лобистка активност и пр.⁵⁹ В Англия в 1991 г. има регистрирани около 160 000 благотворителни организации, близо 20 на сто от населението е ангажирано в някаква форма на доброволен труд, около 10 на сто от британците се занимават с доброволен труд ежеседмично като степента на гражданска активност е по-висока сред по-заможните слоеве.⁶⁰ Колкото по-назад е една страна в социалноикономическо отношение, толкова по-малък е броят на съответните организации на гражданското общество, макар че няма ди-

ректна и едностранна зависимост между едното и другото. В Русия те са около 65 хиляди, а на Балканите - около 30 хиляди.

След 1989 г. започва тяхното бързо увеличаване в Централна Европа. В Унгария в 1989 г. те са около 800, за да нараснат само за три години десет пъти и станат в 1992 г. над 8 000. В Чехия и Словакия те по това време са около 9 000, а в Полша между 5 000 и 6 000. Огромната част от тях са обаче с недостатъчно средства. Една малка част от тях играят ролята на донори за останалите. Най-големите организации, които раздават средства на другите, получават своята подкрепа от чужди източници. Най-големите раздаващи грантове и играещи ролята на спонсори фондации в Унгария и Полша - Фондацията Сорос в Унгария и фондацията „Стефан Батори“ във Варшава - получават по-голямата част от своето финансиране от един единствен източник - Джордж Сорос. Неговата фондация идва в Унгария още във втората половина на 80-те години и изиграва основна роля за развитието на неправителствените организации като в началото на 90-те години раздава годишно само в Унгария по около 6 милиона долара.⁶¹ Подобна е ситуацията във всички бивши комунистически държави. Основен спонсор на процесите на развитие на граждански организации в тях през 90-те години на XX век е Джордж Сорос.

Държавата законово регламентира организациите на гражданското общество, финансово-данъчните условия на функционирането им, осигурява на редица от тях материална база, пряко финансиране, подготовка на кадри. По своя юридически статут голяма част от организациите в „третия сектор“ в Европа са асоциации или коо-

перативи, представляващи егалитарни системи, основани на принципа на колективната отговорност и демократично разпределение на отделните задачи. Гражданските организации са особено активни в сферата на социалните услуги (това е доминиращата им дейност във Франция и Италия), здравеопазването (в Германия), образованието (във Великобритания). В степента, в която това са и ангажименти на социалната държава, съответните организации получават финансова помощ и от правителствата и в този смисъл тяхната автономност често е поставяна под съмнение. Те образуват своеобразна инфраструктура на държавните социални учреждения, проявяват се като тяхно продължение. Чрез тях държавата привлича допълнителни материални ресурси, което ѝ позволява частично да компенсира съкращаването на предходните социални разходи. Така например в Италия държавата винаги е предпочитала да предава „контролирани пълномощия“ в много сфери на социалната политика на църквата, на различни организации за взаимопомощ, на работнически асоциации и да контролира както директно чрез държавните органи, така и чрез партиите развитието на гражданските организации и огромна част от тези организации са в една или друга степен обвързани с основните партии.⁶² Във Великобритания висшето образование е държавно, но държавата осигурява част от финансирането на студентите и университетите, а друга част се осигурява от различни други източници, както на гражданското общество, така и на пазарен принцип. По подобен начин в САЩ правителството традиционно разчита на организациите на гражданското общество във всички социални програми. По начало разширяването на „третия сектор“ се разглежда като гаранция за демокрация, като

ство за културно развитие на гражданите и борба със социалните несправедливости, създаване на механизми, чрез които да се чуе гласът на хората.

8.2.3. Увеличаването на броя на неплатените сътрудници в гражданските организации

Все повече неплатени сътрудници поемат работата, която по-рано е вършена от платен персонал на организациите в третия сектор. Между примерите, давани в това отношение, е този с католическата църква в САЩ, стремяща се да запази и увеличи своите ангажименти в ситуации, при които броят на свещениците намалява. И тя на практика постига това. Една епархия например удвоява своите комунални дейности, макар че броят на 140-те свещеници е повече от два пъти по-малък отколкото преди двадесет години. За сметка на това тя е привлича 2000 непрофесионалисти, всеки от които трябва да работи поне три часа седмично и да прекарва още два или три часа в обучение. При това списъкът на чакащите потенциални доброволци е дълъг.⁶³

ПОЗОВАВАНИЯ И БЕЛЕЖКИ

¹ Keane, J. *Public Life in Late Capitalism*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984; Keane, J. *Democracy and Civil Society*, London: Verso, 1988.

² Cohen, J. *Class and Civil Society*, Amherst: University of Massachusetts Press, 1983.

³ Arato, A. and Cohen, J. *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992.

⁴ Etzioni, Amitai. *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities, and The Communitarian Agenda*, New York: Crown Publishers, Inc., 1993, pp. 253-254.

⁵ Arato, Andrew and Cohen, Jean, *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992, p. ix.

⁶ *Ibid*, p. 10.

⁷ Charotes, Thomas. *Civil Society, Foreign Policy*, 1999-2000, *Winter*, № 117, p. 20.

⁸ Даймънд, Лари. Към укрепване на демокрацията, сп. *Демократически преглед*, лято (1997), книга 32, с. 54.

⁹ Вж. Putnam, R. *Bowling alone: America's declining social capital*. *Journal of Democracy*, 1995, Vol. 6, N 1, 65-78; Smith, Jackie. *Global civil society?*, *American Behavioral Scientist*, September, 1998, Vol. 42, № 1.

¹⁰ Вж. Smith, Jackie. *Global civil society?*, *American Behavioral Scientist*, 1998, Vol. 42, N 1.

¹¹ Дръкър, Питър. Новите реалности в управлението и политиката, в икономиката и бизнеса, в обществото и света, С. Христо Ботев, 1992., с. 199.

¹² Тук се опирам на идеите, развити от Ю.Хабермас. Структурни изменения на публичността, С, ЦИД, Университетско издателство, 1995; J. Habermas. *The Public Sphere*. In: *Contemporary Political Philosophy. An Anthology*, Ed. R.E.Goodin, P. Pettit, Oxford-Cambridge: Blackwell Publishers, 1997, pp. 105-108.

¹³ Вж. Putnam, Robert. *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy* Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1993, p.

167; Eastis, Carla M. Organizational Diversity and the Production of Social Capital, *American Behavioral Scientist*, September, 1998, Vol. 42, N 1, pp. 66-77.

¹⁴ Coleman, J. Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 1988, Vol. 94, pp. 95-120.

¹⁵ Newton, K. Social capital and democracy. *American Behavioral Scientist*, 1997, Vol. 40, March/April, pp. 575-586,

¹⁶ Вж. Coleman, James. Social Capital in the Creation of Human Capital, *American Journal of Sociology*, 1988, Vol. 94, pp. 95-120; Putnam, Robert D. Making Democracy Work, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993; Putnam, Robert. Bowling Alone: America's Declining Social Capital, *Journal of Democracy*. 1995, Vol. 6., January, pp. 65-78; Newton, Kenneth. Social Capital and Democracy, *American Behavioral Scientist*, 1997, Vol. 40, March/April, p. 576.

¹⁷ Вж. Yankelovich, D. et al. Work and Human Values. An International Report on Jobs and Human Values in the 1980s and 1990s, New York, 1983; Inglehart, R. Culture Shift in Advanced Industrial Society, Princeton, N.J., 1990; Sakaiya, T. The Knowledge-Value Revolution, N.Y., 1991.

¹⁸ Тофлър, Алвин. Третата вълна, С, Пейо К. Яворов, 1991, с. 310-311.

¹⁹ Charotes, Thomas. Civil Society, *Foreign Policy*, 1999-2000, Winter, № 117, p. 20.

²⁰ Даймънд, Лари. Към укрепване на демокрацията, сп. *Цемократически преглед*, лято (1997), книга 32, с. 62-63.

²¹ Ibid., p. 19.

²² Низбет, Р. Стремещът към общност. Етика на реда и свободата, С, ЦИД, 1992, с. 6.

²³ Вж. Даймънд, Лари. Към укрепване на демокрацията, сп. *Цемократически преглед*, лято (1997), книга 32, с. 52-67.

²⁴ Уолъс, Уилям. Либерална програма за 21 век: качеството на свободата в отворените граждански общества, сп. *Цемократически преглед*, лято (1997), книга 32, с. 11.

²⁵ Вж. Rau, Zbigniew (Ed.) The Reemergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union, Boulder. CO: Westview Press, 1991; Shils, Edward. The Virtue of Civility: Selected Essays on Liberalism, Tradition and Civil Society, Indianapolis, IN: Liberty Fund Index, 1997.

²⁶ Etzioni, Amitai. *The Spirit of Community. Rights, Responsibility and the Communitarian Agenda*, New York: Crown Publishers, Inc., 1999, p. 24.

²⁷ Vincent, Andrew. *Political Theory: Tradition and Diversity* Cambridge: Cambridge University Press, 1997, p. 215.

²⁸ Лаш, Кристофър. Бунтът на елитите и предателството към демокрацията, С, Обсидиан, 1997, с. 96-97.

²⁹ Вебер, Макс. *Протестантската етика и духът на капитализма* С, Изд. «Хермес - 7», 1993.

³⁰ Фукуяма, Франсис. *Доверие. Обществени ценности и създаване на благосъстояние*, С, Рива, 1997

³¹ Etzioni, A. *The Moral Dimension: Toward a New Economics*, New York: The Free Press, 1988.

³² Daly, Herman and John Cobb. *For the Common Good: Redirecting the Economy Toward Community, The Environment, and a Sustainable Future*, Boston: Beacon Press, 1989, p. 161.

³³ Маркс, Енгелс, Съч., Т. 1, С, Партиздат, 1957, с. 387.

³⁴ Цит. по Norberto Bobbio. *Gramsci and the Concept of Civil Society*, In: *Civil Society and the State*, Ed. by John Keane, L.-N.Y.: Verso, 1988, p. 83.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid, p. 84.

³⁷ Вж. *Mandate for Change*, Ed. by Will Marshall and Martin Schram, New York: Berkeley Books, 1993.

³⁸ Вж. Гидънс, *Третият път*, С, Прозорец, 2000, с. 77-84.

³⁹ Вж. Giddens, Anthony. *The Third Way and its Critics*, Cambridge: Polity Press, 2000, pp. 51-52.

⁴⁰ Цит. по *Civil Society and the State*, Ed. by John Keane, L.-N.Y.: Verso, 1988, p. 18.

⁴¹ Вж. Kean, John. *Civil Society: Old Images, New Visions*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

⁴² Laclau, Ernesto. *New Reflections of the Revolution of Our Time*. London-New York: Verso, 1990.

⁴³ Селигман, А. *Идеята за гражданското общество*, С, 1995, с. 256, 257.

⁴⁴ Вж. Икономическата несигурност прави все по-трудно управлението на кадрите, *Пари плюс*, 27 януари 2003, с. 30.

⁴⁵ Вж- Inglehart R. Culture Shift in Advanced Industrial Society, Princeton, 1990; Инглхарт, Р. Постмодерн:меняющиясе ценности именяющиясе общества, *Политическые исследования*, 1997, № 4.

⁴⁶ „Днес голямото мнозинство от американците живее в големи градове и техните околности. Те са се отдалечили от родните места, но все пак им е нужна общността. И точно работата като неплатени сътрудници в институция с идеална цел е тази, която дава на хората чувството за принадлежност към общност. Дава цел и посока - независимо дали това е работа в местната организация на „Момчетата - скаути“, дали е работа като доброволец в болница, или като ръководител на кръжок за изучаване на Библията в местната църква. И отново, когато говорим на доброволци за нестопански организации, ги питам: „Защо искате да посветите всичкото това време, когато и без това работите много във вашата платена работа?“ И много пъти получавам един и същ отговор: „Защото тук зная какво върша. Тук аз давам определен принос. Тук съм член на една общност. “ ” (Дръкър, Питър Ф. Управление на организации с идеална цел (Принципи и практика), С, Фондация „София“, 1997, с. 13.).

⁴⁷ „Процъфтяващият и нарастващ трети сектор на организациите с нестопанска цел използва мениджмънта и вътре в собствените си структури. Те работят, за да направят ефективни управителните си органи. Много от тях обикновено задават въпроса на потенциалните членове на управителните им съвети: „Ако сте член на нашия съвет, за какъв свой принос ще отговаряте пред нас?“, „Каква точно работа имате намерение да свършите? “. Тези организации имат определени работни програми, на базата на които оценяват дейността на управителните си съвети. Всички те са управлявани целево и много по-щателно, отколкото повечето предприятия. От техните членове, платени или доброволни, се очаква ясно да определят своите функции и своя принос, за които да носят отговорност и в организациите на момчетата скаути, и в Армията на спасението. Те редовно биват оценявани в зависимост от поетите от тях задачи. Сътрудниците, платени и доброволни, които не се справят с тези задачи, могат да бъдат освободени. Те или получават друго назначение, с което могат да се справят, или учтиво, но твърдо биват уволнявани. Ето защо институциите от

третия сектор сериозно се заеха с подготовката на своите членове. Те редовно изпращат сътрудниците си — от най-старшия ръководител до новопостъпилите доброволци — на учебни занятия, в които всеки е преподавател в една област и ученик в друга.

Представителите на институциите от третия сектор все повече преместват вниманието си от добрата кауза към реализирането ѝ и отговорността за това. " (Дръкър, Питър. Новите реалности в управлението и политиката, в икономиката и бизнеса, в обществото и света, С, Христо Ботев, 1992, с. 203-204).

⁴⁸ Вж. Le Net, М., Werquin J. Le Volontariat: Aspects sociaux économiques et politiques en France et dans le monde, P., 1985, p. 57-59, 97-98.

⁴⁹ Вж. Дръкър, Питър Ф. Управление на организации с идеална цел (Принципи и практика), С., Фондация „София“, 1997, с. 7-8, 12; Дръкър, Питър. Новите реалности в управлението и политиката, в икономиката и бизнеса, в обществото и света, С, Христо Ботев, 1992, с. 198.

⁵⁰ Тофлър, Алвин. Третата вълна, С, Пейо К.Яворов, 1991, с. 308-309.

⁵¹ Вж. Rifkin, RF. The End of Work. The Decline of the Global Labour Force and the Dawn of the Post-Market Era, New York, 1996, p. 241.

⁵² Вж. Drucker, P. Post-Capitalist Society, New York, 1993, p. 176.

⁵³ Вж. Городецкая, И. Добровольческое движение в США, *Мировия економика и международни отношения*, 2001, № 1, с. 79-85.

⁵⁴ Вж. Масовые демократические движения: истоки и политическая роль, Отв. ред. Г.Г.Дилигенский, М., Наука, 1988, с. 72.

⁵⁵ Пак там, с. 79.

⁵⁶ Globalization with Human Face. Human Development Report 1999, London: Oxford University Press, p. 95.

⁵⁷ Вж. Городецкая, И. Добровольческое движение в США, *Мировия економика и международни отношения*, 2001, №1, с. 78.

⁵⁸ Вж. CITIZENS - Strengthening Global Civil Society. EUROPE'S EMERGING THIRD SECTOR: EAST AND WEST, World Assembly Edition. Coordinated by Miguel Darcy de Oliveira and Rajesh Tandon

Washington, DC, Published by CIVICUS: World Alliance for Citizen Participation, 1994.

⁵⁹ Вж. Canadian Development Report 1999-Civil Society and Global Change, *Women's International Network*, 1999, Vol. 25, N 4, p. 25

⁶⁰ Вж. Гидънс, Антъни. Третият път, С, Прозорец, 2000 с 80

⁶¹ Вж. Siegel, Daniel and Yancey, Jenny. The Rebirth of Civil Society. The Development of the Nonprofit Sector in East Central Europe and the Role of Western Assistance, N.Y.: Rockefeller Brothers Fund Inc., 1992, p. 19, 73, 34, 75.

⁶² Вж. Le Net, M., Werquin J. Le Volontariat: Aspects sociaux, économiques et politiques en France et dans le monde, P., 1985, p. 77.

⁶³ Вж. Дръкър, Питър. Новите реалности в управлението и политиката, в икономиката и бизнеса, в обществото и света С Христо Ботев, 1992, с. 205.

ВТОРА ГЛАВА

ЕТАПИ НА РАЗВИТИЕ НА ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО В БЪЛГАРИЯ

Развитието на граждански организации и гражданско общество по българските земи става сравнително късно в сравнение със Западна Европа и тяхната съдба е типична за особеностите на развитие в държавите със закъсняла модернизация. Поради закъснялото развитие и силната традиция, свързана с източния начин на производство както в средновековната българска история, така и в Османската империя, държавата в нашия регион играе много значима роля в обществения живот, включително и в утвърждаването на организациите на гражданското общество, които в една или друга степен се развиват под неин контрол. Това води до сравнително висока степен на политизация на голяма част от организациите и ограничения от страна на държавата на онези от тях, които имат антисистемен, противоречаш на съществуващото обществено устройство характер. В условията на криза и ерозия на държавност или на радикални геополитически промени, неколкократно извършвали се в нашата нова история, имаме бърз ръст на антисистемни и радикални граждански организации, участващи активно в разрушаването на съществуващата преди това държавност.

Най-общо можем да разграничим четири основни периода в развитието на организациите на гражданското общество: от Възраждането до създаването на но-

вата българска държава; периодът на първия български капитализъм между 1878 и 1944 г.; периодът на държавния социализъм между 1944-1989 г.; периодът на втория български капитализъм след 1989 г.

1. Първите български самоуправляващи се граждански организации в епохата на Възраждането и национално-освободителни борби

Традицията на съществуването и функционирането на автономни от държавата структури - освен семейството и селската община - по българските земи се утвърждава през XV-XVIII век в рамките на Османската империя, в която се съхранява автономията на християнската църква. Нейните структури, особено манастирите, имат важна роля в запазването и развитието на духовния живот на българското общество. Именно в манастирите оцеляват традициите на българските образователни институции. Към 1762 г. в сегашните български земи са поддържани 112 килийни училища, повечето от които се намират в манастирите. Техният брой постепенно нараства и към 1835 г. те ще станат 235.¹ По същество това са граждански организации, независими от държавата, развиващи се в една или друга степен от автономни процеси и играещи ключова роля във формирането на граждански традиции. С интензивното развитие на занаятчийското производство от XVIII век насам, станало основа на развитието на буржоазни обществени отношения и процеси на Възраждане, стремежът за утвърждаване на самостоятелни общности, на самоорганизация и самоуправление се засилва. Стимулира се

търговската обмяна между различни части на българските земи, а Турция е въввлечена в оборота на европейската капиталистическа търговия. Появяват се и се разрастват панаири в големите градове. В Цариград, Влашко, Австрия, Унгария, Трансилвания, Бесарабия и Русия се създават български колонии, които започват да пренасят идеи и опит в страната. Започват значителни миграционни движения. Постепенно се развиват около 60 големи, средни и малки градски центъра. Оформя се една маса от дребни собственици и интелигенция, които стават основната социална група, сред която се формира потребност и стремеж към създаване на самоуправленски общности.

В началото ключово значение за формирането на опита от самоуправление имат църковните и занаятчийските общности. Разгръщат се еснафските организации, обединяващи отделни занаяти по браншове, които съгласно традицията и турското законодателство имат пълна вътрешна автономия. Техните дела се управляват от общите събрания на правоспособните майстори. Постепенно с тяхното разрастване те започват да играят роля в много други области, в управлението на общините, в училищните и църковни настоятелства, в грижата за общинско строителство. Така към 30-40-те години на XIX век от чисто професионални и стопански организации еснафите се превръщат в обществени органи.² На тази основа ще се формира стремежът за създаване на общонационални структури и именно еснафите ще играят много важна роля в борбата за самостоятелна българска православна църква като първа такава общопризнатата официална структура.

В 1839 г. султанът издава Гюлханския хатишериф, с който започват реформи в Османската империя. Като част от тези реформи правителството признава официално правото на градското население да има свои представители пред местните власти. Това дава възможност българските общини, които преди това са се занимавали преди всичко с църковното самоуправление, да се превърнат в органи на местно самоуправление и техните стопански и културни функции бързо да започнат да се засилват. Те поемат грижите не само за църквите, но и за общественото строителство, следят за реда, обичаите и морала на населението, имат съдебно-помирителни функции, упражняват определен контрол над еснафските организации, раздават заеми под лихва. Общините се превръщат в посредници между българското население и гръцките църковни органи. Те дават тласък за развитието по-нататък на организациите на самоуправлението, за формиране на демократични навици на местна власт. Богатите българи смятат за престижно дело да даряват за църкви, читалища, училища и да бъдат в техните органи за самоуправление - настоятелства и епитропства. Така през 30-те и 40-те години на XIX век ще започнат да се разрастват светските взаимни народни училища, в които се реализира новобългарско образование и се оформя ядрото на българската интелигенция, от чиято активност по-нататък ще се тласка стремежът не просто към местна автономия или локални дейности, но и към придобиване на общонационална независимост. От 1856 г. в градовете започват да възникват първите читалища и до Освобождението на основата на самоуправлението и във взаимодействие с училищата и общините са създадени 131 читалища. Такива читалища въз-

никват и сред емигрантските общности и играят ролята на духовни средища на българите. Няколко емигрантски самоуправляващи се организации играят през втората половина на XIX век ключови общонационална функции, имащи в различна степен принос за развитие на националното самосъзнание и национално освобождение - Цариградската община, Одеското българско настоятелство, Добродетелната дружина и Българския революционен централен комитет в Букурещ.

Борбата за църковна независимост е съпроводена от създаването и активното използване на различни организации, чрез които се реализира тази цел. Така например българските ученици на остров Андрос създават през 1838 г. „Славянобългарско дружество“, което наред със своите просветни задачи има за цел прогонване на гръцките духовници от българските епархии. Такива цели си поставя в 1841-1844 г. и Обществото на българските студенти в Атинския университет под ръководството на Иван Селимински. Центърът на борбата е обаче в Цариград, където още в началото на XIX век има българска колония от около 20-30 хиляди души занаятчии, търговци, гурбетчии, градинари, интелегенти, сред които са редица от най-просветените българи и действуват мощни български еснафски организации. Там Неофит Бозвели и Иларион Макариополски ще застанат след 1839 г. начело на българската община, която ще играе водеща и обединителна роля в национално-църковното движение и в постигането на църковна независимост чрез официалното създаване със султански ферман на Българска екзархия в 1870 г. Това е първата международно призната национална организация и първата общобългарска изцяло самоуправляваща се институция.

Българската колония в Цариград ще създаде мощно църковно настоятелство и открие българска печатница, ръководена също на основата на самоуправлението, ще поеме грижата за училищата и просветата.

В 1856 г. в Цариград ще бъде основано „Обединение на българската народна книжнина“, чиято цел е подпомагане на книжовността, развитието на българския книжовен език, българската литература, изучаването и защитата на историческите паметници. Негов наследник ще стане една друга обществена организация - възникналото в 1869 г. Книжовно дружество в Браила - бъдещата Българска академия на науките. Цариградският и Букурещкият кръг на българската емиграция ще образува първите значими общобългарски организации, които се борят за национално просвещение и освобождение. Част от тях се стремят към еволюционно и мирно решение на тези проблеми, а други като Гюргевският комитет организират подготовката на Априлското въстание.

2. Първият български капитализъм и гражданските организации

След Освобождението развитието на гражданското общество става в условията на една изостанала аграрна цивилизация, при която над 80 на сто от населението живее по селата. А гражданските организации, които се самоуправляват, са преди всичко дело на градските жители и по-образованото население. Независимо от това се появяват не само множество партии и частни вестници, но и различни дружества, професионални организации, фондации. Възходът на левите политически ор-

ганизации е възможен благодарение на тяхната обвързаност с множество синдикални и просветителски институции, които започнат да никнат през първите десетилетия след Освобождението. Още в 1879 г. чешките работници в софийската печатница на Я.С.Ковачев основават работническо печатарско дружество, в 1883 г. в Държавната печатница в София е създадено Българското типографско дружество, а след това от него се отделя Централното дружество на българското печатарско съсловие. Едни след други обущарски, железарски, строителни работници, книговезци, келнери, хамали образуват също свои дружества за защита и взаимопомощ. През 1889-1890 г. се появяват първите социалистически дружинки - в Габрово, Севлиево, Казанлък, Дряново и Велико Търново. Именно обединението на тези дружинки води до появата на БСДП. В 1904 г. 53 работнически дружества създават Общ работнически синдикален съюз, който от своя страна подготвя организирането на професионални съюзи по браншове - на шивашките, кожаро-обущарските, печатарските работници, металоработниците, търговските служители, дърводелците, текстилците, железничарските и телеграфо-пощенските работници. В периода 1906-1908 г. броят на синдикалните организации при Общия работнически синдикален съюз се увеличава от 55 на 98, а общият брой на членовете им става 3424. При това БСДП играе активна роля в създаването и взаимодействието с тези организации. За работа сред младежта се създават работническо-гимнастическите дружества „Борец“, „Сокол“, „Младеж“, които развиват активна спортна дейност. В 1912 г. е организиран Съюз на работническата социалдемократическа младеж. Самата БСДП в 1914 г. има 3645 члена в 123 пар-

тийни организации и групи като под нейно ръководство са Общият работнически съюз със 7648 членове, Учителската социалдемократическа организация с 980, женските социалдемократически дружества с 443 членове.³

Броят на различните организации нараства бързо след Първата световна война. Преименуваната в БКП (т.с.) БСДП има в края на 1919 г. 83 организации и 1083 групи с повече от 35 000 членове. Под нейно ръководство се намират Общият работнически съюз с около 30 000 членове, Младежкият комунистически съюз с 2630 членове, Учителската комунистическа организация с 1889 членове, Централната женска комисия с 3700 членове и редица други масови организации. През септември 1919 г. „Работнически вестник“ излиза с тираж от 32 000 броя, а списание „Ново време“ - 6000 броя, която е неизмеримо повече от това, което могат да си позволят като тираж на свои вестници и списания и най-големите партии в България в началото на ХХІ век. А по онова време БКП (т.с.) издава още в. „Равенство“ в 7000 броя и „Селски вестник“ в 8000 броя. Бурна дейност развива работническата кооперация „Освобождение“, обединяваща материалните средства на работниците. При това стратегията е партията да се обвързва с колкото се може повече масови граждански организации, да поддържа тесни връзки с тях, да взаимодейства с тях. Стремехът е да се създават и поддържат граждански масови организации сред всички обществени слоеве и на първо място сред различните слоеве на наемните работници и на младежта. В 1920 г. под нейно ръководство се намират Комунистическият съюз на държавните и други служители с 2440 членове от всичко 47 235 чиновници в страната; Учителската комунистическа организация (2222 чле-

нове), Централната женска комисия с 4340 членове; Централната емигрантска комисия с 1663 членове; Съюзът на бившите пленници и заложници с 16 521 членове и др.⁴ След забраната на партиите в 1934 г. се разгръща още по-активна дейност по линия на масовите организации: читалища, спортни, въздържателни и туристически дружества. Имаме тенденция на изграждане на съюзи между различни по своята политическа ориентация опозиционни организации. Така например в 1936 г. ще бъде създаден и просъществува до 1939 г. Общостудентският фронт, включващ БОНСС, Студентската социалистическа организация „Жан Жорес“, земеделската студентска организация „Ал. Стамболийски“, земеделската студентска организация „Цанко Бакалов“ и анархистката Българска общонародна студентска федерация. След това различни организации ще създадат Отечествения фронт, който ръководи процеса на политически промени в 1944 г.

Първият Закон за фондациите е приет в 1932 г. Ако вземем например само младежките спортни организации в началото на 40-те години, броят и участниците в тях впечатляват като се има предвид, че България е едно все още преобладаващо селско общество, в което традицията на самоорганизация не е голяма. Те включват Съюза на българските гимнастически дружества „Юнак“, основан в 1898 г. (общото число на организирани му членове е около 40 хиляди души, от които около 22 хиляди са ученици), „Българското туристическо дружество“, основано в 1899 г. (с около 4 хиляди души с капитал от 15 туристически хижи), „Съюзът на българските колоездачни дружества“, основан в 1902 г. (общото число на организирани му членове е около 4 500

души), „Юношеският туристически съюз“, основан в 1908 г. (с около 11 900 члена), „Българският народен морски сговор“, основан в 1920 г. (с численост 4 100 души), „Българската национална спортна федерация“, основана в 1923 г. (броят на организиранияте ѝ членове е 16 800 души), „Организацията на българските младежи-разузнавачи (boy-scouts)“, основана в 1923 г. (броят на организиранияте ѝ членове е 2 хиляди души, от които 1850 учащи се), работническата организация „Борец“.⁵ До 1944 г. в страната действат над 500 фондации и сдружения с идеална цел.⁶ За сравнение в Унгария в 1932 г. има над 14 хиляди доброволни асоциации, включващи около 3 милиона души от общ брой на населението от 8.6 милиона души.“ Това говори за една висока степен на неразвитост на гражданското общество в нашата страна.

След 19-то майския преврат в 1934 г. се засилва тенденцията на одържавяване, на поставяне под държавен контрол на обществените организации като част от общата силна тенденция на етатизация на обществото за преодоляване на предходната политическа и социална нестабилност. Със специален закон са закрити всички партийно-политически организации и национализирано тяхното имущество. В 1935 г. е обнародвана Наредба-закон за разтуряне на партийно-политическите организации, в която към публикувания предишната година закон се добавя, че под партийно-политически организации се подразбират и всички групи, течения, движения, кръгове, кръжоци и др., които преследват политически цели и поради това са забранени и нямат право на съществуване. В 1934 г. е създадена като пропагандна казионна организация Дирекция на обществената обнова, чиято цел е: да насочи духовния живот на страна-

та към обединение и обновяване в служба на нацията и държавата; да работи за издигане на престижа на нацията, като следи духовния живот в чужбина и осведомява външния свят за състоянието, развитието и нуждите на българската материална и духовна култура; да съдействува за организиране гражданството в единна общонародна групировка; да подготви и организира българските граждани, гражданите и младежите в духа на новите условия на народен и обществен живот; да възпитава и организира българските граждани, гражданки и младежи в дух на самоотвержена служба на държавата и нацията; да контролира обществения живот и в проявите му, интересуващи обновяването; да пропагандира идеите и разбиранията за новата държава.⁸

В 1934 г. са обнародвани Наредба-закон за професионалните сдружения на държавните служители и Наредба-закон за професионалните организации, които предвиждат организация на профсъюзите изцяло под контрола на държавата. Година по-късно по времето на управлението на А.Тошев се хвърля значително количество средства за изграждане на намиращи се под контрола на държавата профсъюзи. Приемат се Наредба-закон за професионалните организации, Наредба-закон за работническите професионални организации, Наредба за професионалните сдружения на държавните служители, премахващи правото за свободно професионално сдружаване. Създават се изцяло под контрола на държавата казионни профсъюзи в отделните професии. След като се изграждат отделните профсъюзи, правителството организира създаването на общия Български работнически съюз. Постепенно контролът на държавата над професионалните организации се засилва допълнително. През 1941 г. се при

ема Закон за професионалните организации, в който целите на професионалните организации се определят по следния начин: а) да обединяват лицата от съответните професии в името на държавната цялост, на обществената и стопанската солидарност и на професионалните интереси; б) да се грижат за възпитанието на членовете си в национален дух и да развиват у тях чувството на привързаност към държавата и нейните институции; да обсъждат и посочват на държавното управление мероприятията, които е необходимо да се проведат в областта на съответната стопанска и социална дейност; г) да посочват представители на професията в държавните, общинските и обществените учреждения; г) да служат като органи на държавата за провеждане на стопанската и социалната й дейност; е) да отстояват професионалните и моралните интереси на членовете си; ж) да уреждат взаимоспомагателни каси, фондове и др.; з) да се грижат за техническо-професионалната просвета на членовете си.⁹

През 1938 г. е създадена Наредба-закон за държавен надзор върху дружествата и сдружаванията, която постановява учредяването на държавен надзор върху всички дружества и сдружавания с идеална или стопанска цел, както и върху техните поделения. Най-висшите органи, натоварени с упражняването на този надзор са министърът на вътрешните работи, както и съответните министри - ръководители на другите ведомства. Според член 3 на тази наредба надзорът се упражнява в две посоки:

1. В утвърждаване уставите на дружествата и сдружаванията с идеални цели, както и в утвърждаване на техните изменения и допълнения.

2. В надзор върху държавно полезните и обществено полезните дейности на лицата, които ръководят, работят или членуват в дружеството или сдружаванията. Всяко изменение или допълнение на даден устав придобива законна сила само ако бъде утвърдено от министъра на вътрешните работи или натоварено от него лице

Държавният надзор се простира не само върху уставите, но и по отношение на политическата благонадеждност на ръководните и длъжностните им лица като се забранява привържениците на комунистически и анархистически методи да заемат каквито и да е длъжности в тези дружества, нито да бъдат избирани в контролните и управителните им съвети.¹⁰

В същото време се създават множество организации с дясна, консервативна, патриотична, националистическа ориентация, работещи особено сред младите хора и социализиращи ги по посока на фашистки, националистически, патриотични идеи. Възникват организации като „Бранник“, „Съюза на ратниците“. Още в 1930 г. група симпатизиращи на фашизма млади хора, членове на организацията „Родна защита“, обединена около основания от тях вестник „Прелом“, създават „Съюз на младежките национални легиони“ с цел налагане на корпоративна национална държава по италиански и германски образец. По-късно е преименуван в „Съюз на българските национални легиони“, създаващ активно свои организации в средните училища, изграждан по военизиран, авторитарно-йерархически образец. За засилване на тази организация допринася и Фондът за българо-германска дружба, финансиран от хитлеристкия режим. Легионерите разработват програма за цялостно обхващане на младежите в тях.

През януари 1940 г. правителството на Богдан Филев публикува Закон за организирането на българската младеж, в който са регламентирани въпросите за създаването, функционирането, компетенциите на младежката организация „Бранник“, която е поставена под върховното ръководство на министър-председателя. За нейните членове се ушиват специални униформи като стремежът е във висока степен задължително в нея да се обхвалят всички ученици от прогимназиите и гимназиите.

Радикалните геополитически промени, които включват страната в зоната на влияние на Съветския съюз и деветосептемврийската революция водят до закриване на всички предходни десни и националистически организации, а след това и на опита да се възродят старите буржоазни партии.

3. Държавният социализъм и обществените организации

С промените в 1944 г. БРП (к) рязко променя своето място, както по броя на хората, които се включват, така и по лостовете на държавата, които може да използва за своите цели. В навечерието на 9 септември 1944 г. броят на нейните членове е около 25 000, а към средата на януари 1945 г. - вече 254 140. Свързаният с нея Работнически младежки съюз (РМС) ще увеличи своята членска маса до 420 000 членове. Отечественият фронт ще включва 7292 комитета. Непосредствено след Деветосептемврийската промяна са образувани 30 браншови професионални съюза, обединени в Общ работнически Професионален съюз, които към март 1945 г. наброяват около 300 хиляди члена. Появяват се и се разрастват

и други организации като всички те включват постепенно в себе си огромната част от населението на страната. В 1971 г. комунистическата партия има около 700 000 членове. Към 31 декември 1981 г. членовете на Отечествения фронт са 4 279 609 души. По същество всеки гражданин участва в една или друга масова организация.¹¹ В 1986 г. се отчита, че броят на членовете на БКП е 932 055, т.е. само в комунистическата партия се включва всеки десети гражданин от населението на страната. Процентът на включената в нея интелигенция обаче е много по-висок. В нея членуват 67 на сто от научните работници със звания и степени, 38 на сто от инженерите и архитектите, 33 на сто от техниците, 54 на сто от селскостопанските специалисти и 31 на сто от лекарите.¹²

Стратегията на догонващо развитие на страната в периода 1944-1989 е свързана с рязко засилване на ролята на държавата и предполага много по-тясна връзка между различните обществени организации, държавата и комунистическата партия, която задава общите идеологически и политически граници на функциониране на политическите организации като предпоставя, че специфичните интереси и потребности на отделните социални групи и общности не би трябвало да влизат в разрез с политически и идеологически дефинираните ограничения. Затова и формирането и кадровото осигуряване на обществените организации са под контрола на комунистическата партия. Традиционната, идваща от Ленин схема на отношението между партия и обществени организации, схваща организациите като „трансмисия на партията“ към гражданите. Реалното отношение обаче между партия и организация е по-сложно и не толкова едностранно. Обществените организации не са прос-

то „трансмисия , а чрез тях се изразяват и определени конкретни интереси на отделни професионални и социални групи, с които комунистическата партия трябва да се съобразява. В степента, в която тези интереси не влизат в разрез със стратегически виждания и общи идеологически схеми, те имат достатъчно място да се проявят самостоятелно, да реализират не само множество специфични интереси на отделни социални и професионални групи, но и да представят тези интереси пред политиките и политическата система и да искат тяхната защита. В този смисъл се очаква отделните обществени организации да бъдат своеобразен представител и гарант за реализацията на интереси на различни професионални, творчески, социални групи. Те са части от общественото цяло и се подчиняват на това обществено цяло, като границите на това подчинение се фиксират от комунистическата партия, но в същото време именно като части от една система те притежават съответната автономия, свои специфични особености, защита на конкретни интереси, удовлетворяването на особена съвкупност от потребности. Ако в развитите западни държави тази дейност на обществените организации, тяхното ограничаване в рамките на определена социална цялостност се извършва не само с политически, а и с икономически средства, чрез посредничеството на пазара, то поради неразвитостта на пазара като социален регулатор и стабилизатор, в условията на държавен социализъм тази роля се поема от институциите на партията-държава. Но и в единия и в другия случай се ограничават анти-системните, водещите до разрушаването на обществената цялост движения и организации. Всъщност именно, имайки предвид развитието на механизми, чрез кои-

то всяко външно на пръв поглед опозиционно и анти-системно действие или организация стават част от стабилното функциониране на системата в къснобуржоазните общества, Херберт Маркузе ще заговори за „едно-измерност на обществото“. В този тип общества „независимостта на мисълта, автономията на волята и правото на политическа опозиция са лишени от тяхната основна критическа функция в общество, което изглежда все по-способно да удовлетворява потребностите на индивидите чрез начина, по който е организирано“.¹³

Голяма част от обществените организации в България в условията на държавен социализъм са включени под шапката на Отечествения фронт. Особена мощ придобиват през 70-те и 80-те години творческите организации на писателите, художниците, композиторите, архитектите, преводачите, които разполагат с гигантска материална база и материални ресурси за подкрепа на своите членове и чиято дейност има особено значение за това, че България се оказва може би единствената страна сред държавите от бившия социалистически лагер, в която сред интелигенцията няма дисидентско движение.

Член 52 от Конституцията от 1971 г. установява право на гражданите да образуват организации с политически, професионални, културни, художествени, научни, религиозни, спортни и др. нестопански цели. Очаква се те да изразяват и защитават специфични интереси и да свързват личните интереси на гражданите с участието им в социалния живот и постигането на цели, имащи обществено значение. Усложняването и динамизацията на обществените процеси и изчерпването на екстензивния стадий в развитието на икономиката, стремежът за борба с недостатъчната ефективност на управленските въздейст-

вия на разрастващото се държавно чиновничество, а така също и примерът на развитите държави доведоха до появата на идеята за „нарастващата роля на обществените организации“. Затова от 70-те години започват поредица от опити за разгръщане на „обществено-държавното начало“ чрез поемане на различни държавни функции от страна на обществените организации. По същество става дума за улавяне в случая на световна тенденция на нарастваща роля на обществените организации или на гражданското общество. Идеята за „обществено-държавното начало“ и „общественото самоуправление“ е залегнала в Програмата на БКП и Конституцията от 1971 г. Практически тя съдържа три основни момента.

Първо. За развитие на „обществено-държавното начало“ член 10, алинеи 2 и 3 на Конституцията предвиждат възможността обществените организации да изпълняват и предоставени им с тяхно съгласие държавни функции. На тази основа Българските професионални съюзи осъществяват държавното обществено осигуряване и контрола върху охраната на труда. Дейности на държавни органи се прехвърлят и на други обществени организации. При изпълнението на своите задачи се очаква държавата все повече да се опира на обществените организации (член 3, алинея 2) като се предполага, че тяхното значение ще нараства и прехвърлянето на функции от държавата към обществените организации е един закономерен процес.

Второ. Паралелно осъществяване на определени функции от държавни органи и обществени организации - например контрол върху законността, възпитанието на младото поколение, реализиране правата на гражданите, разпространение на здравна просвета и культу-

ра, насърчаване на физическата култура и туризма, закрила на жената-майка.

Трето. Появата на държавно-обществени органи. Това представляват изпълнително-разпоредителни органи, които в реда на образуването и структурата си съчетават методи на работа на държавни органи и обществено начало. Този тип орган е подотчетен и отговорен и по обществена и по държавна линия. Държавното начало се проявява в това, че той осъществява държавна функция и може да използва и силата на държавната принуда, а общественото - в това, че използва методи и средства, присъщи на обществени организации, а съставът на тези органи включва и представители на обществени организации и творчески съюзи, обществени дейци и творци в областта на науката, изкуството, културата. Като опит за такъв тип органи се разглеждат Комитетът за култура и Държавният комитет за наука и технически прогрес, тъй като се предполага, че именно в сферата на културата и науката в най-висока степен е необходима демократизация и самоуправление.

Тенденциите на нарастване на транснационалните граждански организации в световен план след 70-те години на XX век и използването им като инструмент за натиск върху отделни държави или за определена политика намериха израз в България в появата на Международната фондация „Людмила Живкова“ (днес фондация „Св.св. Кирил и Методий“), която включи в своето настоятелство големи фигури от културата, политиката и бизнеса от множество различни страни. Особена роля в разгръщането на национален патриотичен подем и подкрепа на национални проекти започна да играе фонд „13 века България“.

На мястото на термини като „обществени организации" и „обществено-политически организации", след 1987 г. активно започва да се използва „гражданско общество". От началото на 80-те години изобщо в световен план той се разпространява за предаване на съдържанието на обществена сфера, която по-рано е характеризирани като „неправителствени организации", „организации с идеална цел", „трети сектор", „обществени организации" и пр. При това в периода на перестройката и особено след Юлския пленум на БКП в 1987 г. се утвърждава идеята за даване много по-голяма автономия на отделните общности и организации, за създаване на предпоставки за самоуправление и допълнително прехвърляне на функции от централизираните държавни органи по посока на самоуправляващи се общности в материалната и духовната сфера и гарантиране на нови техни права и отговорности. Прокламира се курс на изграждане на самоуправляващи се общности, основани на такива принципи като: принципът да се тръгва „от долу" при изграждането на едни или други органи и организации, и при определянето на техните функции, права, задължения и отговорности, и при вземането на решения; принципът на доброволност при формиране на колективите и при тяхното сдружаване; принципът на превръщането на всичко, което е „над" самоуправляващата се общност в органи на самоуправлението; принципът на формиране на органите на самоуправление на основата на обществена гласност, изборност, конкурсна система; отказ от практиката партията да бъде „етаж" в йерархията на властта „над" самоуправляващите се организации. В началото на 1989 г. в България съществуват над 100 обществени организации, движения и други

формирования и идеите, функциониращи в условията все още на официална ръководна роля по конституция на комунистическата партия. Прокламиран е обаче курс на тяхното радикално преустройство, което да ги превърне и в партньори, но и в опоненти на съответната държавна политика и да доведе до появата на феномена „социалистически плурализъм“. Конкретното нормативно решение на този проблем и промените в отношенията между комунистическата партия и обществените организации остават обаче без достатъчно конкретни решения до началото на взривни политически и икономически промени в страната след 10 ноември 1989 г., довели в контекста на радикалните геополитически сътресения в Източна Европа до смяна не просто на режима, а на цялостната икономическа и политическа система на обществото и неговото реинтегриране в глобалната капиталистическа система.

Като продукт на мощното влияние на илюзиите на Горбачовата перестройка и породените от нея в Съветския съюз „неформални организации“ от 1988 г. и в България се появяваха неофициални и нерегистрирани организации от рода на „Русенския комитет“, „Независимото дружество за защита на правата на човека“, профсъюз „Подкрепа“, „Движение в подкрепа на гласността и преустройството“. Кризата в Българската комунистическа партия в процеса на разпад на бившата доминирана от Съветския съюз социалистическа система създаде вакуум, който започна да се запълва с граждански движения и появата на различни нови организации.

4. Вторият български капитализъм след 1989 г. и гражданското общество

Състоянието на гражданските организации и движения у нас след края на 80-те години може да бъде описано, ако се опитаме да разграничим два етапа в тяхното развитие. Първият етап е 1989-1994 година, когато в резултат на влиянието на останалите страни на Източна Европа и тежката политическа криза, която разруши предишната политическа система, имаме възход на граждански движения, които пронизват и двете големи политически сили. СДС се ражда като движение и за дълго време в него се спори дали е движение или организация. В БСП ври и кипи и никнат едно след друго различни движения, които се формират като идейни течения в партията. Имамем движението на „Екогласност“. Постепенно обаче и едната, и другата политическа сила се изграждат като цялостни структури, в които основното е организацията, а съвсем не движението. Предходните движения са се институционализирали като партийни организации, степента на самодейност рязко е паднала, а политическите партии са откъсват повече или по-малко от членската си маса и тяхната активност се свежда до поведението на олигархически върхушки, които слабо се контролират отдолу. Във всеки случай в целия период до 90-те години имамем една силна политизация на организациите на гражданското общество, които са под влиянието на една или друга политическа сила като от външни за страната източници се получава значителна финансова помощ за организациите, които са си поставили за цел смяната на системата, премахване на всички остатъци от предишния режим и изпълнение на дей-

ности, които съответстват на стратегическите интереси на развитите западни страни. Редица от традиционните организации се разцепват в резултат на политическото противопоставяне и борби като най-характерен пример в това отношение стана разцеплението в Българската православна църква. Броят на организациите регистрирани като политически партии непрекъснато расте и в началото на ХХІ век те са над 280 - огромен брой за малка страна като България. Настъпва демонополизация и на синдикалната дейност като паралелно започват да действат няколко профсъюза с различна, макар и променяща се политическа ориентация - Конфедерация на независимите профсъюзи в „България“, „Конфедерация на труда „Подкрепа“, „Обединение „Промяна“ и пр.

В началото след 1989 г. на така наречените „организации с идеална цел“ се предоставят определени преференции, но след скандалът с печално известната фондация „Сапио“ те са премахнати. В 1992 г. се създава Съюзът на българските фондации и сдружения. В България през 1997 г. са съществували 3403 граждански сдружения, 66 фондации и 1812 професионални и спортни неправителствени организации. Дейността на тези организации е ориентирана към всички сфери на обществения живот - култура, изкуство, образование и квалификация, наука, здравеопазване, социално дело, медии, екология, човешки права, религия, международно сътрудничество, бизнес, държава и право, социални грижи, консултантски услуги, защита на интересите на жените и децата, задоволяване на специфични потребности на определени групи.

Според бюджета, с който са разполагали в 1995 г., най-големите неправителствени организации „с идеал-

на цел" се подреждат по следния начин - „Отворено общество" - с 300 млн. лева, Фондацията „За развитие на гражданското общество" - 80 млн., Фондация „Св.св. Кирил и Методий" - 30 млн., фондация „Еврика" - 30 млн. Значителен брой по-дребни фондации са имали бюджет от 1 до 10 млн. лева. В тези суми не се включват доброволните дейности. Смята се, че по това време третият сектор върти годишно около 1 млрд. лева.¹⁴ Това, което е характерно, е че край всяка от по-мощните фондации има обвързани десетки по-малки, които получават дарения от тях. В най-висока степен това е валидно за фондация „Отворено общество". Така по същество гражданските организации могат да се разделят в определен смисъл на такива, които дават и такива, които получават ресурси. Най-мощните по същество са в контакт с множество различни други организации, на които преразпределят средства.

В 1997 г. неправителствените организации в страната са разполагали със средства, равни на 1.5 на сто от брутният вътрешен продукт на страната.¹⁵ Това са общо между 150 и 200 милиона долара, които в преобладаващата си част са получени от външни източници. Държавата е финансирала чрез бюджета официално 18 неправителствени организации за около 1 милион долара, т.е. осигурила е по-малко от една сто и петдесета част от средствата, а друга не по-голяма част е осигурена от частния сектор.¹⁶ По данни изнесени в интернет-страницата на Съюза на българските фондации източниците на финансиране на проекти за гражданското общество в 2002 г. са Фондация „Помощ за благотворителността в България", Фондация „Ресурсен център", Министерство на труда и социалната политика, Фондация „ТАЙМ-

Екопроекти", Черити ноу хау, Холандското министерство на външните работи (Програма МАТРА), Фондация „Помощ за благотворителността", Канадски фонд за местни инициативи, Европейска комисия, Източници на финансиране от САЩ, Обединени холандски провинции Програма на Демократичната комисия при посолството на САЩ, Фондация „Отворено общество".

Голяма част от регистрираните организации имат съвсем формален живот. Да вземем например над 300-та фондации и неправителствени организации, в чието име или устав има думата „екология". От тях реално по проблемите на околната среда работят не повече от 30-40, като три четвърти от тях съществуват единствено за да издържат своите учредители и целта им е да получат някакъв транс за представен проект, който си остава написан на книга. По същество само няколко от тези организации работят малко по-сериозно по съответния проблем. Същото е валидно и за голяма част от организациите, създадени за работа в други области.

Най-общо останалите организации могат да бъдат разделени по техните функции, роля и начин на финансиране на няколко големи групи.

Първата от тях се отнася до факта, че в страната има регистрирани в началото на ХХІ век около 800 хиляди фирми, които са свързани с утвърждаването на частни собственици и пазарни взаимовръзки във взаимоотношения с държавата и политическия елит. Търсейки подкрепа за защита на своите интереси във взаимоотношенията с държавата, те създават множеството асоциации на частния бизнес, насочени към идентифициране на общите им интереси и колективно посредничество между бизнеса и държавната власт. Сред тях най-шум-

ни са опитите за обединяване на отделни представители на едрия бизнес и да оказват натиск над правителства - такъв бе характерът на известната група „Г-11“ в началото на 90-те години и на Бизнес-клуб „Възраждане“ в 2002 г. През 2002 г. броят на тези организации е бил около 1000 като близо 350 са браншовите структури и професионалните сдружения с национален обхват. В една или друга степен основна посока на техните действия са защитата на някакъв отрасъл или бизнес ниша от натиска на държавата. В различни случаи правителствените институции ги привличат при обсъждането на нормативни актове или за даването на становище по тях. Те предлагат съвети и консултации, организиране на търговски мисии и участие в панаири, възможности за контакти между членовете си, информация и законодателни промени, лобиране, обучение. Приходите им идват от първоначални вноски, членски внос, организиране на курсове за обучение, семинари, консултантски услуги, дарения, субсидии по линия на програми на Европейската комисия, британския ноу-хау фонд, Американската агенция за международно развитие, „Отворено общество“. Проучванията обаче показват, че голяма част от тези бизнес асоциации защитават интересите само на избрана част от фирмите.¹⁷ Освен това липсата на ясни правила за отношението между бизнес и политика, несъвършенствата на законите за партиите и законите за изборите създават предпоставки за мощни корупционни взаимодействия между бизнес организациите, партиите и представителите на държавата.

Втора част от гражданските организации се опитват да защитават специфични социални групи или конкретни интереси. От този тип е например Съюзът на сле-

тите в България, създаден за защита на една специфична категория граждани, който за тази цел получава и определена държавна субсидия. Една от традиционно най-мощните организации в това отношение са Научно-техническите съюзи, а също и Съюзът на учените в България. От този тип организации са Съюзът на филателистите или Съюзът на нумизматите. Голямата част от тези организации съществуват и по времето на държавния социализъм, когато получават мощни субсидии от държавата, докато в момента тяхната работа е силно изпразнена от съдържание поради недостига на ресурси.

Трета част от гражданските организации са институции за корупция, укриване на данъци и за лично обогатяване. Парадигмален пример в това отношение станала така нар. „студентски фондации“ в началото на 90-те години и особено фондация „Сапио“. Друга организация се урежда с чуждестранен проект за ромите, за който получава от холандски източници почти два милиона долара. От тях официално за изпълнителите са отишли около 750 000 долара, а като се имат предвид и неофициално прибраните суми се смята, че реално за ромите са отишли не повече от 200-300 хиляди долара. Различни наблюдения показват, че при множество изпълнени с чуждестранни средства проекти, средствата изразходвани за официалните цели на проекта рядко надвишават 50 % от цялата сума. А най-често и от онези средства, които са изразходвани за официалните цели в съответния проект, няма съществена полза. Така например една неправителствена организация създава проект за Кодекс на журналистите и обучение по този кодекс за около 1 млн. евро. Само че такива кодекси има отдавна по света и ако се преведат, това ще струва само няколко

десетки долара. При това като се има предвид, че една нарастваща част от външното финансиране, особено от европейските фондове, е опосредствано от държавата, то съответните чиновници в министерствата, които отговарят за разпределението на средствата, обикновено влизат в съдружие със съответни неправителствени организации и разпределят към тях средствата, създавайки своеобразна разпределителна коалиция. Така всъщност това са фалшиви граждански организации, които реално работят на печалба и имаме по същество една висока степен на корупираност на гражданското общество.¹⁸

Една четвърта част или една специална функция на голяма част от неправителствените организации е директно да защитават определени геополитически позиции и външнополитически интереси, опитвайки се да повлияят върху политиката на страната, и в една или друга степен подкрепяни от съответните геополитически сили, получават средства от една или друга западна държава. Типичен пример на такива организации са „Атлантическият клуб“ и Сдружение „Джордж Маршал“. През 2002 г. бе създадено сдружението „Глобална България“, включващо в себе си представители на различни недържавни организации и структури на бизнеса като Центъра за либерални стратегии, Института за пазарна икономика, Центъра за изследване на демокрацията, Шефовете на „Лукойл България“ и „Овъргаз инк“, представители на СИБанк, Булбанк, Българо-американската кредитна банка, представители на медии от рода на вестниците „Капитал“, „Дневник“, „24 часа“, телевизия Би Ти Ви, рекламна агенция „Крез“. Те официално заявиха, че целта на сдружението е да обедини усилията на гражданското общество в България за завършване на ев-

роатлантическата интеграция на България. Съществена роля в това отношение играе също финансираната от американското правителство „Американска агенция за международно развитие“, която подкрепя различни организации у нас директно чрез американското посолство. Само в 1996 г. американският посланик е раздал директно 350 хиляди долара на 18 български неправителствени организации.¹⁹ В 1992 г. по инициатива на Европейската комисия в рамките на програмата ФАР стартира програмата „ФАР-Демокрация“, чиято цел е да се стимулира развитието на благоприятни политически и икономически отношения между ЕС и страните от Централна и Източна Европа като се финансира развитието на неправителствените организации с идеална цел, независимите и плуралистични медии, създаването на информирано мнение, изграждане на обществено доверие и пр. По споразумение между българското правителство и Европейския съюз се създаде фондация „Развитие на гражданското общество“, финансираща различни проекти с пари по програмата ФАР. В периода 1995-1998 г. тя разпредели 2 милиона и 700 хиляди евро за около 450 проекта на различни граждански организации у нас, а в 1999 г. започна трета програма за разпределение на нови 2 милиона евро.²⁰ Така възникват предпоставки ключови фигури в основните неправителствени организации да се превърнат в компрадорски върхушки, които се съобразяват с нечии други интереси и за да получат съответните средства от външните спонсориращи организации са готови да им предоставят проекти, които им харесват, да им казват това, което те биха желали да чуят, да дават обяснения на местните ситуации и събития, така както би искал да ги чуе е Западът или едно или друго криещо се

зад съответните даващи средства организации западно правителство. Факт е, че 95 на сто от финансирането на гражданските организации в България през 90-те години идва от външни източници - чужди фондации, международни мрежи, посолства, европейски и американски програми - и това ги прави директно проводник на техните виждания и на чужда политика, формира един елит сред тях, който има компрадорски характер. Най-типичната цел на тези програми за развитието на гражданското общество е налагането на неолибералния и пазарен подход в целия свят.

Петата част от образованията на гражданското общество са чисто политически ориентирани обществени организации. Сред тях са над 200-та партии и граждански движения, претендиращи за политическа власт, както и фондации и организации директно свързани с партии и политически фигури и изпълняващи директно или индиректно политически функции. Такива са фондациите „Демокрация“, „Първа победа“ и „Втора победа“, „Политическа академия за Източна Европа“, „Бъдеще за България“, фондация „Ценности“ на СДС или на фигури, свързани със СДС. Съществуват различни организации, свързани с либералните партии и формации, каквито са „Центърът за либерални стратегии“ начело с Иван Кръстев, „Институтът за либерални стратегии“, Либералната академия, фондация „Зора“, „Център за нова политика“, Дружество „Гражданин“, Фондация „Жельо Желев“ и пр. Близки до СДС са Центърът за политически диалог „Петър Стоянов“, „Центърът за социални практики“ начело с Евгени Дайнов и Институтът за международни и регионални изследвания на Огнян Минчев. Отляво подобна роля имат „Европейска солидарност“, „Европейски соци-

ални ценности" , фондация „Димитър Благоев", ция „Янко Сакъзов", „Социалдемократическият институт" и пр. Голямата част от групировките и основните фигури в партиите са свързани или стоят зад една или друга фондация. Поначало тенденция е политици, които по една или друга причина са изтикани встрани от предходните си позиции в партиите си и държавния апарат, да създават граждански организации и всякакъв род фондации които се използват за налагане на съответна политическа кауза и дори като инструмент за властови позиции. Типичен пример в това отношение е ролята на фондация „Демокрация" като мозъчен тръст и властови инструмент на сваленият от власт и напуснал формалните си позиции в СДС Иван Костов. От този род е също Институтът за регионални стопански изследвания, създаден от бившите министри в правителство на СДС Муравей Радев, Иван Нейков, Евдокия Манева.

Близки до тези организации са съсловните организации на служители в различни направления на държавната власт. При това конфликтите между тези служители намират израз във факта, че се образуват различни по брой организации. Типичен пример в това отношение са асоциациите на прокурорите в България. В началото имаше една организация - „Асоциация на прокурорите в България", но противниците на главния прокурор създадоха в 2002 г. алтернативното „Национално сдружение на българските прокурори". Като негова реакция допълнително бе образуван „Прокурорски съюз за борба с корупцията „Законност". Политическото противопоставяне през 90-те години имаше мощно въздействие за политизацията и разцепленията на организациите на гражданското общество. Голяма част от единни-

те преди това организации започнаха да се роят като в този процес много силни бяха политическият фактор и политическите разделения. Така Българската православна църква бе разцепена на „червено“ и „синьо“ крило. Подобни разцепления се разгърнаха и сред редица творчески организации като най-типично в това отношение бе разделянето на „Съюза на българските писатели“ и „Сдружението на писателите“. Силна политизация има и в действията на синдикатите като през 90-те години Конфедерацията на труда „Подкрепа“ се разгърна като мощен антикомунистически съюз и игра огромна роля в кадровия геноцид в държавните предприятия в периода 1990-1992 г., когато огромната част от предходния опитен менажерски състав бе прогонен и това стана важен фактор за разгрома на българската икономика.

Шеста част от организациите са фондации и центрове, които набират средствата си чрез кандидатстване пред външни за страната източници с изследователска дейност и за практическа работа сред различни социални групи в страната. Някои от тях получават значителни суми от чужбина. Така например „Международният център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия“ има годишен бюджет от около 400 хиляди Долара като около 150 хиляди долара са от централата на Сорос в Ню Йорк. Центърът развива активна дейност сред малцинствата и особено сред ромите, организира и реализира културно-образователни проекти, финансира множество изследвания за малцинствата в страната и краеведчески изследвания, подпомага вестниците на различните малцинства - „Ереван“, „Арменци“, „Гювен-Доверие“, „Щурче“, подкрепя издаването на книги за представители на малцинствата.²¹

Това, че парите за този тип организации се получават от външни източници, обаче създава често двойствена ситуации при оценката им. От една страна, в редица случаи става дума за ясни и прозрачни правила за кандидатстване за определени проекти и получаване на средства за важни научни конференции, посещенията на известни учени в България, превод и издаване на книги, подкрепа на различни групи в страната, които са в тежко положение. От друга страна, при положение, че финансирането на гражданските организации идва от различни външни източници, които директно или индиректно подбират както състава на тези, които дават тези средства, така и тяхната ориентация, то и силни са подозренията, че в редица случаи дейностите, за които се отпускат средства, може да не съответстват на националните интереси. За това дава храна и фактът, че голяма част от отпусканите средства вървят за проекти, изследващи и подпомагащи различни малцинствени групи, което може да има фрагментаризиращи за страната следствия.

Седма част от организациите са директни подразделения на чужди, международни и глобални организации, от които получават директно икономическите си средства, организационна и политическа подкрепа. Такива са „Отворено общество“, „Хелзинкски наблюдател“, Фондация „Фридрих Еберт“, Фондация „Конрад Аденауер“, Фондация „Фридрих Науман“, различните клонове на масонски ложи, подразделения на глобални организации като „Хелзинкски наблюдател“, „Атак“. От този род е действащата в 125 държави международната хуманитарна организация „SOS-Киндердорф Интернационал“, създава дружество „SOS - Детски селища в България“ в начало-

то на 90-те години и опираща се както на международни източници на финансиране, така и на около 5000 български дарители - физически и юридически лица, подпомагачи я чрез парични вноски, предметни дарения, предоставяне на безвъзмездни услуги. Неин основен предмет на дейност е дългосрочното отглеждане и възпитание на останали без родителска подкрепа български деца в среда, максимално близка до семейната, осигурена в изградените и поддържани от дружеството SOS - детски селища в Грявна, с. Трен и Велико Търново - в тях се приемат физически и умствено здрави деца, които се отглеждат от специално подбрани „майки“ между 25 и 40 години. Ето само някои от програмите на външните дарители: Фондация „Помощ за благотворителността в България“, Фондация „Ресурсен център“, , Черити ню хау, Холандско министерство на външните работи (Програма МАТРА), Канадски фонд за местни инициативи, Европейска комисия, Обединени холандски фондации, Програма на Демократичната комисия при посолството на САЩ.

Специално следва да се отдели внимание на Фондация „Отворено общество“ (функционираща в 24 страни), която е най-мощната финансова структура в гражданското общество не само в България, но и в останалите страни в Източна Европа и захранва със средства стотици други организации и отделни личности. Общественото мнение е разделено по отношение на нейната дейност, която във всички страни в Източна Европа среща Реакцията на националистично ориентирани кръгове. Тя бе изгонена от СР Югославия по време на Милошевич и от Хърватско, където бе обвинена, че финансово и организационно подпомага опозицията, а Франьо Тудж-

ман я нарече „враг на хърватската независимост“. У нас идва на 20 юли 1990 г., когато правителството на Андрей Луканов приема постановление „за осигуряване на условия за развитието и функционирането на фондация „Отворено общество“. За тази цел ѝ предоставя материална база, освобождава от плащането на данъци и мита и ангажира държавата в даването на определена сума годишно. След това обаче правителството на Димитър Попов ѝ отне тези привилегии. Създаде е множество дъщерни организации по отделни направления и регионални клонове, всеки от които действа като самостоятелно юридическо лице и като отделна фондация. Във Варна изгради печатницата „Варна Принт“, в която вложи 2 милиона долара. Подпомага голямо количество конференции и проекти в науката, образованието, културата, медиите, както и отделни научни работници, интелектуалци, културни дейци. По мащабите на своята дейност конкурира министерствата на културата, науката и образованието. Директно или индиректно участва в по-голямата част от сдруженията, чиято официална цел е благотворителност. Тя беше спонсорът на „Свободно слово“ срещу правителството на Жан Виденов в 1996-1997 г. В същото време срещу нея се срещат критики от рода на: „Под предлог, че се грижат за свободата на словото, такива фондации всъщност се опитват да контролират медиите и да се възползват от влиянието на четвъртата власт върху обществото. Кое е опасно за националните интереси на страната.“²² „Той иска, спекулирайки с идеите на един вече анахроничен либерализъм, все повече отричан като практика, да разгради българското етнокултурно пространство и да превърне България в етническа мозайка. Интересът на господина

към различни религиозни и езикови групи е умишлено преднамерен."²³ „Отворено общество" се окопава в родината и изкупува националната сигурност, национал-

ния интелектуален потенциал и ключови държавни институции."²⁴ в печата неведнъж бяха цитирани думите на Кони Брук от сп. „Ню Йоркър": „Както сам Сорос ми каза, фондациите му имали подривен характер. Истинските мотиви за тяхното възникване налагали да бъдат под прикритие" - особено докато страните, в които се намирали, били на различен етап от своето политическо развитие."²⁵ На всички тези обвинения Сорос отвърна следното: „Това, че фондацията съществува, за да помогне за създаването на определен тип общество, не подлежи на съмнение. То обаче е пълна противоположност на империалистическата структура. Например, в съветската система заповедите идваха от Москва, докато във веригата фондации „Отворено общество" всяка има свой управителен съвет, който взема решения и определя стратегията ѝ."²⁶ Факт е обаче предварителният внимателен подбор на състава на тези управителни съвети, което предопределя и тяхната стратегия, а тези, които не се съобразяват с тази стратегия, са принудени да напуснат състава им, както у нас беше случаят например с бившия програмен директор на фондацията Румен Воденичаров.

Осмо направление в структурата на организациите на гражданското общество са различните религиозни структури. Официално в Дирекцията по вероизповедание към Министерския съвет в България има регистрирани 32 различни религиозни организации като най-голямата от тях е Българската православна църква с нейните вътрешни разделения, която в 1998 г. е имала около 1380 свещеници, 2037 църкви, 587 параклиси и 120

манастира. Мюсюлманското вероизповедание разполага с над 900 имами, 1041 джамии, Мюсюлмански институт и три средни училища за подготовка на ислямски духовници. Ислямски страни, световни и регионални ислямски организации оказват щедра материална и мюсюлманска помощ на мюсюлманите в страната като се смята, че около 20 мюсюлмански граждански организации в България в края на 90-те години са имали фундаменталистка идеология.²⁷ Католическата църква има три епархии, около 50 свещеници, 60 църкви и параклиси, 10 манастира, 32 монаси и 60 монахини. Наред с тях функционират структурите на Армeнската апостолическа православна църква. Евангелската методистка епископална църква, Съюзът на евангелските баптистки църкви, Съюзът на евангелските съборни църкви, Петдесетното движение, Лютерантската църква, Юдейската религия, Съюзът на църквите на адвентистите от седмия ден, т.нар. „Бяло братство“. Наред с тях обаче имаме нахлуването на глобални религиозни общности в България. Клонове или поделения на международни организации са също и множеството различни секти и религиозни организации. Особени спорове предизвикват религиозните секти и новите религиозни движения, част от които са нерегистрирани, мутиращи под най-различни названия и формално най-безобидни цели, работещи сред най-различни социални групи. Така например, нерегистрираната „Слово на живот“ дълго време действа чрез издателска къща „Мемра“ или се прикриваше под паравана на фирма „Пролетна природа“, декларираща като основен предмет на дейност продажба на картини. Забранените „Рема“ и „Васан“ действат под шапката на регистрираните „Обединени божии църкви“, сектата „Вои-

ни на Христа" - чрез фирма „Мария" ООД, Обединената църква на Муун е скрита зад библейския център „Логос"²⁸ Във всички европейски страни законодателствата поставят определени граници на разпространението им. Под флага на сдружения, регистрирани по Закона за лицата и семействата само за периода 1990-1994 г. са възникнали над 150 сдружения, които практически извършват религиозна дейност и зад много от тях се прикриват различни нетрадиционни за България секти.²⁹ У нас те срещат публична негативна реакция и особено противопоставянето на различни националистично ориентирани сили. Дирекцията на вероизповеданията отказва регистрацията или изличава от регистъра редица от тях, като в последните години особено шум се вдигна около такива религиозни организации като „Рама", „Васан", „Слово на живот", библейският център „Логос", свързан с Обединителната църква на Муун и пр. От друга страна, те имат яростната подкрепа на друга гражданска организация, каквато е „Хелзинкският комитет", която е поделение на глобална гражданска организация за защита на човешките права. Факт е обаче, че голяма част от религиозните организации, идващи в България отвън, имат по-голям финансова и политическа подкрепа от тази, с която разполага Българската православна църква.

Една малка част от организациите у нас се финансира от вътрешни източници, включително и с минимални средства от държавата, и изглеждат занимаващи се с важни и необходими дейности, свързани с потребността от удовлетворяване на реални интереси и решаване на реални проблеми, стремят се да бъдат институции на човешка солидарност.

Важна част от организациите са никнешите различни частни училища и университети, които са независими от държавата. Сред тях ключово значение имат четири университета - Нов български университет, Бургаският свободен университет и Варненският свободен университет, Американският университет в България.

Биха могли да се направят няколко основни извода за състоянието на гражданското общество в България в периода между 1989-2002 г.:

- Независимо от взривния характер на възхода на гражданските организации, то те са силно зависими от външни сили, тъй като гигантската част от финансирането им идва от развитите капиталистически държави и това предопределя техния дневен ред, влияния, идеология. Те действат не толкова като средство за представяне и защита на интересите на определени общности от граждани, а като инструмент за външни влияния, интерпретация на събития, натиск върху политическите сили и държавата, лобистки интереси. В тази степен и гражданското общество е мощен изразител на силно зависимия тип капитализъм и развитие, утвърдени в България през 90-те години на XX век. Следва да се отбележи, че нито в един предходен период от българската история гражданските организации не са били толкова външно зависими. Причината за това са както общите тенденции на глобализация на гражданското общество, така и специфичните процеси на разпад на българската държавност и икономика през 90-те години и подчинението на страната на геополитическите и геоикономически реалности на един монополярен свят с невидан по своята мощ в предходната история хегемон, какъвто са САЩ.

- Сравненията между гражданските организации в условията на държавен социализъм и българският капитализъм след 1989 г. показват, че тези организации след 1989 г. рязко се увеличават по брой и политически ориентации, но по броят на включените в тях хора имаме едно огромно намаляване. Преобладаващата част от населението не е включено в никаква организация, за разлика от предходния период.

- Силната външна финансова и организационна зависимост на гражданското общество го превръща във висока степен в неадекватен изразител на интересите на гражданите, каквото то трябва да бъде по призвание. Това допринася допълнително за ерозията и разпада на държавност през 90-те години на XX век и за липсата на ефективни механизми за представителство във формално функциониращата демокрация, а това води до масови нагласи на гражданите, че съществуващите институции не представят техните интереси.

- През целия период на 90-те години имаме силна политизация на гражданското общество, изразяваща процесите на политическа поляризация в страната като Цяло, което превръща голяма част от организациите просто в изразител на определени позиции на партиите, а не в представители на специфични интереси и каузи.

- Общата криминализация на обществото, политиката, партиите, неадекватното разрушаване на огромна обществена собственост или приватизацията, получила характер на грабителство, имаха съответното негативно въздействие и върху гражданските организации, като немалка част от тях са просто коалиции за преразпределение на средства. В 2002 г. в страната има над 800

хиляди регистрирани фирми и около 5 хиляди граждан-

ски организации. Автономността и мощта на тези организации са несъразмерни с мощта на частния бизнес и може да се предполага, че тяхната зависимост от него ще расте.

- Независимо от всичко това обаче самият факт на плурализация, носен от гражданските организации възможността чрез тях да бъдат представени едни или други интереси има позитивно значение. Можем да обобщим, че в степента, в която тяхната относителна автономия от всякакви външни въздействия нарасне и в същото време се създадат достатъчно ефективни механизми за тяхното взаимодействие с органите на държавата, от една страна и на бизнеса, от друга страна, тяхното позитивно въздействие за управляемостта на обществените процеси ще се увеличи. Партиите, които в началото на XXI век все по-малко се възприемат от населението като негови представители пред държавата или в парламента, биха могли да получат нов стимул и ново доверие при много по-тясно обвързване и непрекъснат диалог с гражданските организации, при което многообразието от интереси, изразявани от тези организации, биха могли по-лесно да бъдат представяни и в парламента и в органите на изпълнителната власт.

ПОЗОВАВАНИЯ И БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. Генчев, Николай. Българското възраждане, С, Изд. На ОФ, 1988, с. 103-104.

² Пак там, с. .133.

³ Вж. История на българската комунистическа партия, Ред. Рубен Аврамов, Кирил Василев, Веселин Хаджиниколов и др., С, Партиздат, 1984, с. 113, 120, 148.

⁴ Пак там, с. 207, 224.

⁵ Вж. Георгиев, Дончо. Към историята на организираното младежко движение в България (30-те - 40-те години на ХХ век), В: *Университетът и младите на Балканите*, Ред. Костадин Динчев и Елена Тачева, Благоевград, 2000, с. 145-146.

⁶ Вж. Желязкова, Таня. Нестопанските организации не са новост за България, в. *Континент*, VI май 1996 г.

⁷ Вж. Siegel, Daniel and Yancey, Jenny. The Rebirth of Civil Society. The Development of the Nonprofit Sector in East Central Europe and the Role of Western Assistance, N.Y.: Rockefeller Brothers Fund, Inc., 1992, p. 19.

⁸ Вж. Милкова, Фани. История на българската държава и право през периода 1918-1944 година, С, Наука и изкуство, 1976, с. 129.

⁹ Вж. Милкова, Фани. История на българската държава и право през периода 1918-1944 година, С, Наука и изкуство, 1976, с. 188.

¹⁰ Вж. Милкова, Фани. История на българската държава и право през периода 1918-1944 година, С, Наука и изкуство, 1976, с. 162-163.

¹¹ Вж. История на българската комунистическа партия, 446-447, 448, 626.

¹² XIII конгрес на Българската комунистическа партия. 2-5 април 1986 г. Доклади и решения, С, Партиздат. 1986, с. 144.

¹³ Маркузе, Херберт. Едноизмерният човек, С, Христо Ботев, 1997, с. 18

¹⁴ Вж. Тузлуков, Димитър. Комисия ще се захване с фондациите, в. *Капитал*, 26 февруари 1996 г. с. 13.

¹⁵ Вж. Проблемите на НПО бяха обсъдени на национална среща, в. *Капитал*, 31 октомври 1998 г.

¹⁶ Вж. Има ли гражданско общество у нас, в. *Сега*, 26 октомври 1998 г., с. 10.

¹⁷ Вж. Георгиева, Мара. Бизнес асоциациите защитават интересите на избрана част от фирмите, в. *Капитал*, 12-18 октомври 2002 г., с. 51.

¹⁸ Вж. Минев, Духомир, Желязкова, М. Триглавата ламя, в. *Труд*, 28 септември 2002 г., с. 16.

¹⁹ Вж. \$350 000 дават САЩ на неправителствени организации в. *Стандарт*, 22 март 1996.

²⁰ Вж. Hristova, Monika. Foundation for the Development of Civil Society, In: *Contribution of Social Research to the Economic and Social Recovery Policy*, Ed. Jelio Vladimirov, Sofia: Sofiiski Novini Edition, 2000, p. 291.

²¹ Вж. Денев, Панайот. Центърът на Желязкова образована малцинствата, в. *Континент*, 27 ноември 1996 г., с. 8.

²² Христова, Майя. Сорос си купува и свободно слово, в. *168 часа*, 29 април 1996 г.

²³ Начев, Венцеслав. Октоподът Сорос и хомункулусът Прохаски, в. *Зора*, 12 март 1996 г.

²⁴ Христова, Майя. Да изриташ Сорос, е въпрос на национално достойнство, в. *168 часа*, 4 март 1996 г.

²⁵ Вж. „Отворено общество“ или „Пустинна буря“ - изберете сами, в. *Особено мнение*, 6 февруари 1996 г, с. 6.

²⁶ в. *Труд*, 13 март 1996 г.

²⁷ Вж. Асенов, Б. Религиите и сектите в България, С, 1998, с. 235-236.

²⁸ Вж. Бенатова, Миролюба. Сектата „Емануил“ в Пловдив строи молитвен дом, в. „*168 часа*“, 26 февруари 1996 г., с. 32.

²⁹ Вж. Асенов, Б. Религиите и сектите в България, С, 1998, с. 12.

ТРЕТА ГЛАВА

ГЛОБАЛНОТО ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО

Последното десетилетие на ХХ век трансформира радикално световната сцена и международните отношения и стана предпоставка за търсене на нови модели за интерпретация на извършващите се в тях процеси. Суверенитетът и свързаната с него способност на държавите да влияят върху събитията край себе си отслабват. Пазарните субекти и особено хилядите транснационални компании лесно започват да избягват едно или друго национално регулиране, тяхната автономия спрямо националните държави силно нараства с което получават възможност да предявяват претенции върху различни правителства и да влияят много по-силно върху тяхната политика.

Ускоряването на процеса на глобализация, на взаимозависимост между държавите поражда въпросите какви са предизвикателствата и перспективите на глобализирания свят и как да се реагира на тях. Започнаха да функционират няколко по-известни обяснителни модела за това какво става в съвременния свят:

- Тезата за глобален хаос, криза, неуправляемост, Развита в редица алармистки трудове на световно известни имена (З. Бжежински заговори за „света без контрол“, а Д. Сорос за „кризата на глобалния капитализъм“).¹

- Идеята, че перспективите за световен хаос могат да бъдат преодолені от политика на монополярно налагане на ред чрез „добра хегемония“ (benign

hegemony) и „нов империализъм“ от страна на САЩ в световен план.

- Глобален оптимистичен неолиберализъм, свързан с пазарен фундаментализъм, вярващ, че колкото по-слаба е държавната намеса толкова по-малко ще бъдат конфликтите в света и ще настъпи мир и просперитет.

- Националистичен антиглобализъм, който проповядва спиране на глобализацията, разглеждана като мит и идеология на САЩ, транснационалните компании, развитите западни държави, изгодна за тях, но неизгодна за огромната част от човечеството. Затова е необходимо връщането към предходната система от национални държави.

- Идеята за създаване на световно правителство или световна федерация, които да поемат функцията по стабилизиране на изглеждащия твърде неустойчив свят, който трудно се удържа вече в предходните си национални граници.

- Идеята за създаване на „глобално управление“ или „космополитна демокрация“, при което в един нов ред на управляемост основна роля играе „глобалното гражданско общество“.

1. Какво представлява глобалното гражданско общество?

По аналогия с гражданското общество изобщо обикновено под глобално гражданско общество се разбират най-общо или изобщо всички недържавни организации и тяхната дейност в международната система, или не само недържавните организации, но и тези, в чието действие икономическите цели не са основни или са

поне равноправни с различни други цели. Съществува бързо нарастващо количество литература по проблемите на глобалното гражданско общество.²

Според Антъни Гидинс „*вече е налице глобално управление и вече съществува глобално гражданско общество*“³ Самият термин се използва от 80-те години на ХХ век, но по-него и досега се спори. Така например М. Петерсон набляга, че за предпочитане е вместо „глобално“ да се използва терминът „международно гражданско общество“, като това е по-целесъобразно, тъй като границите между отделните държави, според него, продължават да съществуват и националните идентичности не са изместени от наднационалните. Държавите като организации не се отказват от своите функции, макар че транснационалната икономика и комуникации усложняват тяхната дейност.⁴ Всъщност подобни терминологични дискусии са отражение на по-общия спор за характера на глобализацията и дали и доколко тя се различава от интернационализацията.

В случая ще приема позиция, развита от мене другаде, че става дума именно за глобализация, което прави оправдан и термин от рода на глобално гражданско общество.⁵ Гражданското общество включва различни социални движения, неправителствени организации и други неофициални групи от граждани, действащи в глобален план, свързани помежду си с помощта на съвременните комуникации, играещи ролята на глобални идеологически апарати, разпространяващи и налагащи обществено мнение и идеологически интерпретации по един или друг проблем. На тази основа се формира глобално политическо съзнание за общи за хората в света като цяло проблеми и процеси.⁶ В същото време обаче в

глобалното гражданско общество се включват и множество наднационални политически организации, чиято цел е директното въздействие върху политическите процеси в отделните държави. Най-типични в това отношение са интернационалите и обединенията на различните типове партии като се почне от периодичните срещи на комунистически и работнически партии, мине през Социалистическия интернационал и Либералния интернационал, Партията на европейските социалисти и Европейската народна партия и се стигне до различните международни алианси на консервативни и десни партии. Наред с обединенията на политически партии от различни страни съществуват множество други организации, които в една или друга степен оказват въздействие върху глобалните процеси - като се почне от международните структури на различните масонски дружества, мине през Билдербергския клуб и стигне до различни организации, които се борят за една или друга конкретна кауза - мир и разоръжаване, демократизация и права на човека, и пр.

Глобалното гражданско общество е свързано с информационни мрежи и система за общи действия на локални субекти, която пресича географските граници на държавите, все едно че те не съществуват. Повечето държави стават в условията на глобализация все по-неспособни да посрещнат различни проблемни ситуации на своите територии и принудени да предават редица свои правомощия „надолу“ към местната власт, местния пазар и гражданското общество, но и „нагоре“ в ръцете на международни държавни и недържавни организации, й да се подлагат все по-активно на техния контрол и натиск. Така се появяват нови форми на идентичност, кои-

то подкопават предходните тесни идентификации с националните държави. В същото време обаче глобалната капиталистическа икономика в засилена форма отразява факти присъщи преди това за националните държави до XIX век. Глобалното гражданско общество ни представя множество преплетени помежду си или конфликтращи формално равноправни индивиди и организации, които обаче по същество, по икономическите си възможности и позиции са неравни. Техните ангажименти могат да се простират на различни равнища, те могат да влизат и в конкурентни отношения.

Възходът на различни организации на гражданското общество в глобален план е процес, паралелен с нарастващата роля на транснационалните компании и различните видове международни договорености, правила, режими, харти, стандарти, решения, стоящи в основата на международния порядък. Голяма част от тях се налагат благодарение на различни международни държавни и недържавни организации. Така например организации като Международния съюз на телекомуникациите. Световната метеорологична организация или Всеобщия пощенски съюз налагат преди всичко една универсална стандартизация в определена сфера. Други организации имат по-политизиран характер. Във всеки случай така се изгражда няколкопластова структура на глобалната система, едната част на която са националните Държави, друга, транснационалната икономика и транснационалните икономически субекти, третата - международните организации и четвъртата - глобалното гражданско общество.

Всяка организация в глобалното гражданско общество действа на равнище, надрастващо чисто на-

ционалните интереси по посока на общи цели. Някои от тях като Амнести интернейшънъл имат огромно влияние върху националните правителства, т.е. върху автономията на действията на националната държава. По-големите от тях действуват на няколко различни равнища: създават международна аудитория за решаването на едни или други национални проблеми в отделни държави; действат съвместно с други международни неправителствени организации; изграждат местни клонове в отделните страни, чрез които събират информация и оказват натиск за една или друга политика; създават свои поделения на равнище цял регион; организират мрежи от подкрепящи ги организации, индивиди, държави; директно използват медиите и Интернет за налагане на определени виждания и поведение. Така чрез координацията на идеи и действия се формира сфера, различна от държавите и техните правомощия. Всяка от организациите подпомага създаването на глобален дневен ред и ново равнище на политическо участие на хората. Това е свързано с факта, че правителствата губят от своята традиционна роля на единствени представители на гражданите, с което тяхната легитимност отслабва.

Различните организации развиват дейност в такива сфери като политическата (интернационали на различните партии, Партия на европейските социалисти и пр.), икономическата (профсъюзи, работнически асоциации, потребителски организации), екологията (най-известна от тях е Грийн Пийс), религията (като се почне от католическата църква, множеството протестантски деноминации, обединителната църква на Муун и се стигне до всяко от хилядите новопоявяващи се нови религиозни движения), образованието, науката и възпитание-

то (фондация „Отворено общество“ и пр.), здравеопазването (например борбата със спина), противопоставянето на транснационалните компании и глобализацията, развитието на „третия свят“, организации за взаимопомощ и пр.

2. Възходът на глобалното гражданско общество

Най-известната в историята международна гражданска организация е католическата църква, която с великите географски открития покрива със своите мисии и мисионери света от Япония през Азия и Европа до Северна и Южна Америка. Процесът на интернационализация на производството и развитието на комуникациите през XIX век поставя началото на възход на различни международни граждански организации. Социалистическото движение през XIX век се разгръща като международно явление. В 1864 г. се създава Първият интернационал, а след това възникват и всички останали интернационали, което не е нищо друго освен първи прояви на глобализация на гражданското общество. В 1867 г. Уилям Буут основава такова международно евангелистко и филантропическо движение каквото е „Армията на спасението“, която се организира по военен принцип и поставя за задача да доведе религията до тези, до които тя обикновено не достига, да оказва помощ на бедните, да организира безплатни кухни и общежития за бездомните. В 1873 г. се създава такава научна неправителствена организация като Асоциацията по международно право, в 1874 г. - Международният съюз за морско застраховане, в 1881 г. - Международната фе-

дерация по гимнастика, в 1885 г. - Международният статистически институт, в 1888 г. - Международният съвет на жените, в 1894 г. - Международният олимпийски комитет, в 1895 г. - Международният кооперативен съюз в 1896 г. - Международната асоциация на издателите Постепенно никнат най-различни международни граждански организации, което съответства на бурните темпове на интернационализация на икономиката.

Засилването на ролята на националната държава през първата половина на ХХ век обаче блокира донякъде процеса на нарастване на броя и ролята на тези организации. С процеса обаче на глобализация и отслабване на суверенитета на националните държави се реализира тенденция на прехвърляне на функции, които преди са се изпълнявали от централизираните органи на държавите „надолу“ към местни органи на власт, граждански организации в отделните страни, пазарни механизми и „нагоре“ към различни международни организации, включително и международни неправителствени организации. Всичко това води през последните години до бърза експанзия както на броя на всички видове международни организации и движения, така и на равнището на интензивност на тяхната дейност, на провежданите световни конференции, срещи, инициативи, контрол. Не само в икономическата, а във всички области се увеличава взривно броят на наднационалните организации и ролята на наднационалните и световни организации, които действуват като трансгранични мрежи или субекти, налагат на преди независимите страни сложна тъкан от правила, с което фактически се ограничава суверенитетът на модерната национална държава. От Амнести Интернейшънъл, Световният

баптистки алианс и Асоциацията по световна интелектуална собственост до Международния олимпийски комитет или Световната философска асоциация - всички те действуват на планетата като цяло. В началото на ХХ век съществуват около 20 международни правителствени организации и 180 международни неправителствени организации. Повече от половин век по-късно, в 1956 г., международните неправителствени организации вече са 973. От съществуващите в 1966 г. международни неправителствени организации 50 на сто са създадени след 1950 г., а 25 на сто след 1960 г., средният бюджет на тези организации е 629 000 долара, а средният им щат е 9 души.⁷ В 1996 г. тези организации са се увеличили на 5,472.⁸

Ако в средата на ХІХ век в света са се свиквали годишно две-три международни конференции, в края на ХХ век те са били над 4 000.⁹

Освен това съществуват повече от 300 междуправителствени организации от рода на ООН, НАТО, Европейския съюз и близо 10 хиляди неправителствени организации от рода на Фрийдъм Хаус (САЩ), Медицина без граница (Франция) и т.н., които са разположени в една страна, но имат значителна международна дейност.¹⁰ Според 36-то издание на Годишника на Съюза на международните организации техният брой между 1981 и 1996 г. е нараснал с повече от 60 на сто.¹¹

В края на 90-те години международните неправителствени организации са нараствали с такава скорост, че са вече над 26 хиляди, действащи с факс машини и модеми и влияещи върху световните събития повече от когато и да е.¹² Сред тях има големи организации като

Грийн пийс и Амнести интернейшънъл, но и малки, състоящи се от няколко души. Те използваша активно Интернет в организацията на масовите протести срещу Световната търговска организация в Сиатъл в 1999 г., след това също и в организацията на срещите в Порто Алегро. Това дали могат да създават цялостни и ползващи се с доверие коалиции се превръща в ключов политически проблем.

За последните десет години имаме един феноменален ръст на гражданските организации в световен план. Техният ускорено увеличаващ се брой тласка към преосмисляне на традиционния реалистки държавноцентристки подход спрямо международните отношения по посока на неореализъм или плурализъм, предпоставящи много по-голям брой участници на глобалната сцена, които имат значително влияние върху начина, по който се оформят отношенията в нея. В определени сфери транснационалните организации имат безспорно по-голямо, влияние от държавите. Типичен пример в това отношение е екологическата политика, по повод на която държавите взаимодействуват интензивно с агенции на ООН, екологически групи за натиск, бизнес организации, партии. В много случаи по броя на членовете си много транснационални организации са по-големи дори от цели държави. Редица профсъюзи и движения имат повече от милион членове, докато 37 страни в ООН имат население по-малко от един милион.¹³

3. Причини за развитие на глобално гражданско общество и нарастващия брой транснационални организации

Развитието на глобално гражданско общество и в частност увеличаването на броя на транснационалните неправителствени организации, съставляващи структурна единица на гражданското общество, са свързани с различни причини, сред които особено значение имат три от тях - глобализацията, комуникационната революция и политиката на развитите западни държави.

3.1. Глобализацията и глобалното гражданско общество

Най-общата причина за възхода на глобалното гражданско общество е процесът на глобализация изобщо, водещ до ситуация, при която цял ред проблеми не могат да бъдат решавани вече в рамките на националната държава. Разгръща се глобална мрежа на производство и размяна, която води до отслабване на контрола на гражданите върху локалните условия на техния живот, до разкъсването на връзката между икономически решения и една или друга конкретна територия с хората и интересите върху нея. „...*Все повече хора живеят в обстоятелства, в които не почиващи на техните местни условия институции (disembedded institutions), свързващи локалните социални практики с глобализирани социални отношения, организират основните аспекти на всекидневния живот*“.¹⁴ Глобализацията подкопава компетентността и способностите на държавата да оценява или решава едни или други проблеми, променяйки с това степента на нейната автономия, формата ѝ, легитим-

ността ѝ, особено когато става дума за екологически проблеми, човешки права, сътрудничество. Всичко това изисква решаването на проблемите от регулатори и институции на наддържавно и междудържавно равнище. Нерядко се казва, че самият процес на глобализация се извършва на две равнища - „глобализация от горе“ във формата на транснационален пазар и транснационални корпорации, и система от противостоящи ѝ реакции на глобалното гражданско общество, разглеждано като „глобализация от долу“.¹³ „Глобализацията от долу“ препяства негативните ефекти на безконтролната икономическа глобализация.

3.2. Комуникационната революция и гражданското общество

Комуникационната революция, свързана с директното телефонно избиране, факс машините, скоростният транспорт, осигурява бързи международни контакти и търсенето на многостранни отговори на глобалната взаимозависимост. Това не само улеснява неизмеримо всякакви, почти незабавни взаимовръзки на световната сцена, но дава възможност със сравнително малко хора и средства да се създават активни глобални организации. Известно е например, че повечето от половината транснационални организации, занимаващи се с човешките права, имат състав от няколко души.¹⁶

Основен фактор за това става възможността за почти незабавната и евтина комуникация с всяка точка на света с помощта на комуникационните спътници? По същество спътникът премахва границите, в които цената е функция на разстоянието. Чрез него стойността на достъпа до всяка база данни става до голяма степен не-

зависима от нейното местоположение, т.е. от географията. При това пада цената не само на предаването на информация чрез спътник на различни разстояния, но и цената на това, което плащат потребителите при комуникацията. През 60-те години на XX век потребителите на телефонните линии на „Интелсат“, свързващи една точка на земята с друга, трябва да плащат около 60 хиляди долара годишно, ако искат да наемат постоянна телефонна линия. През 80-те години цената на същата услуга пада до около 9 хиляди долара годишно.¹⁷ И в края на XX век имаме няколко хиляди комуникационни спътника, които ежеминутно пренасят гигантска информация почти незабавно от една точка до друга точка на света. Ако търсим началото на глобализацията, това е първото радиопредаване чрез сателит. От тогава насам моменталната електронна комуникация през цялата планета не само е възможна, но влезе в живота на милиарди хора. Не само всеки сега може да вижда същите образи по едно и също време, но моменталната комуникация прониква в тъканта на всекидневния опит и започва да го реструктурира. Така става възможно хора от различни региони, с различни езици, раси, принадлежност да се обединяват за общи цели, да стават част от глобалното гражданско общество.¹⁸

В 1997 г. завърши изграждането на кабелна връзка обхващаща целия свят с оптични влакна, които имат способност за пренасяне на огромни количества информация с голяма скорост, сила и чистота на сигнала. Тя свързва основните пазари и центрове в Северна Америка, Европа и Тихоокеанския регион в мрежа, която носи стотици хиляди едновременни послания.

Бързото развитие на Интернет от 1991 г. насам води до все още недостатъчно осъзнати и осмислени промени. Интернет създава възможност за появата на „виртуално гражданско общество“ в киберпространството обединяващо различни индивиди и групи около общи цели и интереси. Това в особено висока степен е свързано с неговите възможности да създава „социален капитал“, определена мрежа от общи норми, правила, ценности, които улесняват сътрудничеството между граждани от различни страни и региони. Редица нови организации се базират именно на Интернет и възходът на Интернет през 90-те години паралелно е свързан с изключително бързото нарастване на броя и активността на транснационалните организации. Типичен пример на използването на Интернет стана световната кампания за забрана на наземните мини, обединила около 1300 организации, оказали натиск върху 89 държави да ратифицират договора за тази забрана. Джоди Уйлямс, която спечели Нобелова награда за мир през 1997 г. за нейния принос в тази кампания, успявайки да координира и обедини това огромно количество организации за защита на човешките права и контрол върху въоръженията казва, че нейният секрет в тази организаторска работа, свързваща хора от шест континента, се нарича „E-mail“.¹⁹ В хилядите чатрумове се появяват и разгръщат „онлайн“ общности и организации. Дори такава традиционна организация като Римокатолическата църква започна да използва Интернет за редовни трансляции на църковни служби по него, опитвайки се да въздейства върху глобална аудитория, да превърне цялата система на световната мрежа в глобална катедрала.²⁰

Именно Интернет, поевтиняването и скоростта на международния транспорт, улесняването на възможностите на движение на хора през границите дадоха възможност за много бърза мобилизация и скоростно преместване от една в друга част на земното кълбо на десетки хиляди хора, които да протестираат последователно в различни градове на света на различни континенти срещу институциите на глобалния капитализъм - в Сиатъл, Мелбърн, Манила, Сеул, Прага и пр.

3.3. Политиката на Запада и гражданското общество

Възходът на глобално гражданско общество е благоприятен и от активната политика на западните правителства и особено на американските международни институции, на Британската Уестминстърска фондация, „Отворено общество“ на Джордж Сорос, фондациите на основните германски партии, които разширяват своето политическо влияние като хвърлят значителни средства за развитие на граждански организации в целия свят. Създаването и развитието на международни организации, подкрепата за създаването на такива организации в други държави е израз на хегемонистичната власт на САЩ като световна сила и на ролята на държавите от капиталистическия център в световната система. Това е начин, по който тези държави и особено световен хегемон като САЩ утвърждават своите интереси в глобален план не толкова чрез директно военно и физическо насилие и принуда, а чрез създаване на съответни агенти на доминация.²¹

Според някои оценки за международни проекти за развитие на гражданското общество в различни стра-

ни в 1995 г. са дадени 4 милиарда долара, които представляват 8.6 на сто от цялата финансова помощ в света през тази година.²² Най-много средства за тази цел са хвърлили САЩ, следвани от Канада, Дания, Франция Германия, Норвегия и Швеция като регионите получили най-голяма помощ за създаване на глобално гражданско общество са съответно в намаляващ ред Северна Африка и Близкия Изток, страните от бившия социалистически лагер в Европа, Източна Азия, Латинска Америка. Разбира се, отделните развити западни държави концентрират своите усилия и хвърлят средства за гражданско общество в различни региони като правят това по различен начин.

В своята дейност по финансирането на организации в различни страни на света САЩ използват активно свои собствени неправителствени организации, докато европейските страни правят това преди всичко чрез правителствени институции или многостранни организации. Около три четвърти от финансирането на неправителствените организации в Централна Европа става не директно, а чрез западни фондации и неправителствени организации, на които западните правителства дават съответните средства, но така се прикрива по същество източникът на тези средства. Между американските организации съществува остра конкуренция за правителствени грантове, които те да разпределят след това в различни страни по света. Това става така, че поражда критики, че оставят за себе си нерядко между 75 и 80 на сто от тези грантове, които в официалните отчети на правителствата са дадени за помощ на други страни.²³ Самата помощ се изразява както чрез пряко финансиране на неправителствени организации в различни

страни на света в степента, в която тяхната ценност, съответства на американските интереси, така и в събирането на информация, създаването на информационни мрежи, провеждане на конференции и семинари, раздаването на стипендии, организирането на посещения, техническа помощ и обучение.

САЩ са фокусирали своите усилия в Русия, Източна Европа, Филипините, Египет, Индонезия и Бангладеш. Ключова роля за тази цел играят Американската агенция за международно развитие (USAID) и създадената през 1984 г. от Рейгъновата администрация Национална фондация за демокрация с цел подпомагане развитието на демокрацията в света. Тя разпределя своите средства както директно, така и индиректно чрез различни други посреднически й организации, особено когато трябва да подпомага опозицията в страни, чиито правителства се разглеждат като нежелани от Държавния департамент. В началото на 90-те години Американската агенция за международно развитие е изразходвала около 400 милиона долара годишно, за да подпомага развитието на три основни стълба на гражданското общество по света - защитни неправителствени организации, медии и профсъюзи, занимаващи се с множество въпроси като се започне от човешките права и стигне до контрол над изборния процес в отделните държави и околната среда.²⁴ За тази цел тя използва посредничеството на Други организации, свои дъщерни поделения или партньори като „УМСА" и „Проект надежда". От своя страна Американската информационна агенция (USIA) чрез своята „Инициатива Гражданска мрежа" осигурява американско финансиране за неправителствени организации в бившите комунистически страни, използвайки като

посредници американски неправителствени организации. Американското правителство разпределя пари за неправителствения сектор в бившите комунистически страни и чрез две такива организации като „Граждански демократически корпус“ (Citizen's Democracy Corps) и „Националната фондация за демокрация“ (National Endowment for Democracy). Гражданският демократически корпус подпомага преди всичко активността на американските корпорации в региона, но функционира и като база данни за наблюдение на американските инициативи по отношение на неправителствените организации в Централна и Източна Европа и като място за набиране на доброволци за съответните дейности в този регион. „Националната фондация за демокрация“ подпомага финансово главно политически партии, профсъюзи и медии, но дава и определена поддръжка за граждански организации. Определена роля играе и „Корпусът на мира“ със своите доброволци, които изпраща в различни региони. Не по-малко важна е ролята на американските частни фондации, които в една или друга степен действат съгласувано с американското правителство. Средствата, които те са раздали за неправителствения сектор в Унгария, Полша, Чехия и Словакия, само в 1990 г. са над 50 милиона долара. В периода 1990-1993 г. фондацията Сорос е хвърлила в тези страни около 24 милиона долара, фондацията „Форд“ - около 13 милиона долара, фондацията „Андрю Мелън“ - около 15.5 милиона, „Пю Чарити Тръст“ - приблизително 17 милиона долара, фондацията „Рокфелер“ - над 6 милиона долара, „Германският Маршал Фонд“ - над 4 милиона долара.²³

Типичен пример на действие на такава програма в Югоизточна Европа и частност в България е програма

мата „Демократична мрежа“, представляваща американска инициатива за финансова и правна подкрепа, обучение и изграждане на мрежи от граждански организации. Всяка страна създава своя регионална стратегия и приоритети въз основа на консултации с американската Комисия за демокрация, оглавявана от посланика на САЩ в съответната страна. Само чрез тази програма в България посолството на САЩ е организирано в периода 1995-1998 г. раздаването на 3 500 000 долара на няколко десетки специално избрани за тази цел организации.²⁶ Изобщо програмите, подпомагащи изграждането на граждански общества и даването на международна помощ чрез неправителствени организации, са между най-популярните днес програми за чуждестранна помощ на американското правителство.

Не по-малко усилия хвърля и Европейския съюз, който създаде чрез финансова подкрепа на Програма „Фар“ в 1995 г. Фондацията „Развитие на гражданското общество“ у нас. В периода 1995-1998 г. тя разпределя 2 милиона и 700 хиляди евро за около 450 проекта на различни граждански организации у нас, а в 1999 г. започна трета програма за разпределение на нови 2 милиона евро.²⁷ На националната среща на неправителствените организации през октомври 1998 г. в София специални гости бяха представителят на световната банка в България Томас О'Брайън, представителят на Американската агенция за международно развитие Джон Тенант и Питър Стоукс от британската „Фондация за гражданско общество“.

Разбира се, зад програмите за развитие на гражданското общество стоят и множество други цели, които преследват в своята глобална политика държавите,

предлагачи тези програми. Факт е обаче, че 95 на сто от финансирането на гражданските организации в България през 90-те години идва от външни източници - чужди фондации, международни мрежи, посолства, европейски и американски програми - и това ги прави директно проводник на техните виждания и на чужда политика, формира един елит сред тях, който има компрадорски характер. Най-типичната цел на тези програми за развитие на гражданското общество е налагането на неолибералния и пазарен подход в целия свят.

В цяла Източна Европа подпомагането на граждански организации от развитите западни страни имаше и непосредствения смисъл на постигане на определени политически и военни цели, промяната на съществуващите системи и победа в геополитическо отношение. Затова по времето на „студената война“ САЩ навсякъде подпомагаша граждански организации и движения, които бяха срещу Съветския съюз, както и обратното - Съветският съюз подпомагаше подобни организации и движения на Запад. Известно е, че в Полша „Солидарност“ оцеля благодарение на масираната финансова помощ и свързочна техника за неговата информационна инфраструктура, направена от САЩ чрез ЦРУ.²⁸ Това е показателно, защото именно дейността на „Солидарност“ стана повод да се заговори отново за гражданско общество и за отношенията между гражданско общество и държава. Навсякъде разузнавателни организации и политически структури използват граждански организации и агентура на влияние в гражданското общество за своите цели. В 1996 г. британската фондация „Грандуърк“ реализира в България проект на стойност 300 хиляди екю.²⁹ С помощта на фон-

дации, финансирани и подпомагани от Републиканския институт от САЩ и Уестминстърската фондация, както и чрез редица техни посредници навсякъде по света се подпомагат партии и движения, които се разглеждат като подходящи към външните сили. Типичен пример в това отношение като помощ за политическа сила бяха фондации „Първа победа“ и „Втора победа“, финансиращи СДС в 1996-1997 г. Още по-фрапантен е примерът с отношението към СР Югославия. В 1999 г. след войната във връзка с Косово американският сенат взе официално решение за свалянето на Милошевич като отпусна за тази цел 150 милиона долара за различни операции плюс 50 милиона долара за пропагандна война срещу него. Голямата част от тези пари отидоха именно за организации на гражданското общество и медии, които се борят за промяната на режима в Югославия. Само Германия е дала например общо 16 милиона долара на опозиционни граждански движения и 4-5 милиона на опозиционни медии в Сърбия през 2000 г., за да бъде свален Милошевич.³⁰ Тимоти Аш изтъква: „Милиони западни долари бяха хвърлени за проекти за „гражданско общество“ из цяла посткомунистическа Европа“ като специално отбелязва как „независимите“ опозиционни организации в Сърбия, които свалиха Милошевич, са били финансирани и обучавани от Запада. Набляга на „голямата финансова помощ от Запада“ за „независимата радиостанция Б92“, която „създаде мрежа...от независими новости и съвременни програми за провинциалните радио и телевизионни станции“, говори за това как „финансирани от Запада неправителствени организации“ са обучавали студентите как да се борят срещу Милошевич, а „не-

зависими изследователи на общественото мнение „финансирани от Америка“, са правели редовни проучвания, „внушавайки, че победителят ще е Кошунница“.³¹

Съществува също така близост между подпомагането на гражданското общество и неолибералния стремеж да се намали ролята на държавата в икономиката на страните от целия свят. Западните държави, особено САЩ, влияят върху политиката в нашата страна чрез ключовите по финансовите си и организационно възможности граждански организации, които подпомагат от 1989 г. насам и чрез които осигуряват гигантската част от средствата, функциониращи в гражданското общество в страната. Същевременно в България и на Балканите проникват от противоположната геополитическа посока и активно развиват своята дейност организации, носители на ислямски фундаментализъм. По цял свят големите религиозни фундаменталистки организации работят под прикритието на различни фондации, с които се създава съответна организационна структура. Такъв род фондации у нас са „Иршад“, „Ал Манар“, „Ал Уакф ар ислями“, „Магнъс Рансторп“ и пр.³²

4. Глобалното гражданско общество през призмата на ултраглобализационния и неолиберален оптимизъм

Съществуват както оптимистични, така и песимистични схващания за перспективите и ролята на едно развиващо се глобално гражданско общество. Оптимистите по начало са свързани с либерални и неоли-

берални интерпретации, отнасящи се критично към ролята на държавата, към способността ѝ да се справя със ситуацията, с които се сблъскват съвременните общества.³³ Поради това те се отнасят с одобрение към всички процеси, които ограничават ролята на държавата за сметка на недържавни регулатори на различните процеси каквито са пазарът с транснационалните корпорации и недържавните граждански организации. На пазарът и гражданските организации се гледа като на много по-значими явления от държавата, като позитивни ценности за разликата от държавата, която като „необходимо зло“ трябва да се ограничава и в перспектива все повече ще бъде ограничавана.

За днешните неолиберали глобализацията на производството, финансите и услугите трябва да бъде приветствана, защото налага навсякъде не волята на държавата, а принципите на свободния пазар. За тях глобалната капиталистическа икономика създава предпоставки за развитие на гражданското общество, което от своя страна е автономно спрямо държавите и в много отношения поема огромна част от функциите, изпълнявани досега от социалните държави и благоприятства за минимизиране на тяхната роля.

В глобалната икономика за либералите ключови субекти са фирмите, компаниите, корпорациите, които са включени в сложна мрежа от хармонични отношения, опосредствани от пазара. Правителствата имат ограничена функция да осигуряват ред и сигурност и да утвърждават законите както вътре в държавите, така и в глобален план. Затова принципите на свободния пазар би следвало да се приложат и в политическите структури. Плурализмът от различни икономически и полити-

чески субекти предотвратява монопола както в икономиката, така и в политиката и възпрепятства някой да структурира пазара и държавата само в своя собствена изгода.

Неолибералните оптимисти поставят особен акцент на международните организации, свързани с едни или други права на човека, които трябва в глобален план да ограничат ролята на държавата. Изтъква се нарастващото въздействие оказвано върху отделните държави от страна на различни глобални организации от рода на Амнести интернешънъл, Грийн пийс, Хюман райтс уотч, глобалната телевизия, различни религиозни организации. Факт е, че през последните години неправителствени организации са осигурили повече помощ за развиващите се страни отколкото да речем ООН. Те са активни не само, когато става дума за човешки права, но и във връзка с такива проблеми като сключването на глобален договор във връзка с климата, международната забрана на наземните мини, облекчаването на дълга на най-бедните държави. Това променя правилата на играта и прави нещата в международните отношения предсказуеми, а не хаотични и трудни за предвиждане както е било в предишни периоди. Към това се привнася и фактът, че ценностите в развитите западни страни са се променили и значението на териториалността, на завоюването на нови територии бързо намалява, отслабва значението и на ядреното оръжие за сметка на нови поколения свръхточни оръжия. При това положение именно международните организации имат възможност да засилят своята роля и подобрят управляемостта на световната система.

Силни са очакванията, че гражданското общество ще е институцията, която може да замести държавата в процеса на нейната ерозия в резултат на глобализацията. Според Бенжамин Барбър именно световното гражданско общество може да бъде фактора за една световна демокрация в един свят, в който държавите стават все по-слаби, а господстват пазарите. То може да даде на хората алтернатива, иначе те се превръщат само в клиенти или консуматори - пасивни наблюдатели на глобалните събития. То може да бъде мястото, където да се чуе гласът на гражданина и противодейства на глобалното отслабване на политическата сфера.³⁴

Неолибералните нагласи са, че възходът на глобалното гражданско общество представлява такава дълбока промяна във властовите отношения в световен план, каквато е била преди няколко века възходът на националната държава. За глобалното гражданско общество се казва, че това е нов израз на „ценностите на глобализма“, „подхранва ценностите на нов световен ред“, „ново глобално съзнание“ и пр.³⁵ За тази цел се отпускат нарастващи количества средства. В условията на глобализация на финансовите пазари и рязко нарастване на ролята на транснационалните компании противопоставянето на силно развитата по-рано роля на държавата се извършва с помощта на неправителствени организации, чиято дейност е стимулирана от мощни неоконсервативни фондации, създадени от големия бизнес за формирането на съответно обществено мнение и промени на политиката. Ключова роля в това отношение играят американските неоконсервативно (и неолиберално) ориентирани фондации от 80-те години на XX век насам, които се опитват да оформят в съответна посока публична-

та политика, пренасочвайки и променяйки дейността на основните държавни институции. Така например 12 водещи такива фондации в САЩ са раздали в периода 1992-1994 г. 300 млн. долара грантове на различни организации и 210 млн. в подкрепа на конкретни проекти и институции; 80 млн. долара са били насочени към дясно ориентирани институции, които активно се противопоставят на ролята на държавата и пропагандират развитието на колкото се може по-малко ограничаван от държавата пазар; други 80 млн. долара са били насочени към подкрепа на неоконсервативно (и неолиберално) настроени учени и академични програми, а 27 млн. предназначени за подбора и подготовката на следващо поколение дясно ориентирани лидери; 41.5 млрд. долара са инвестирани за изграждането на неоконсервативен медиен апарат, подкрепа на пазарно ориентирани правни организации. По този начин е подпомогната публичната политическа атака по ключови икономически и социални проблеми, общественото мнение е насочвано в съответната посока. На медиите са предложени стотици редакционни статии. Предложени са им политически експерти и специалисти по конкретна политика в стотици телевизионни и радиоканали из страната. Техни лобисти са работили в законодателната сфера, предлагайки позиции по различни проблеми. Такъв консервативен институт като Институтът Хувър е бил свързан така с 900 медийни центъра в САЩ и в целия свят. Фондацията Разум е предложила мнения и експерти в 359 телевизионни и радиопрограми само в 1995 г. Институтът Манхатън е провел над 600 форума и брифинги за журналисти и хора, които се занимават с публична политика.

Поради всичко това именно неолибералната идеология в най-висока степен стои зад програмите на САЩ за подпомагане на развитието на гражданското общество в останалия свят. В това се вижда важно средство за намаляване на ролята на държавата, което отваря място за засилване на свободния пазар, подпомагане на частния сектор, проникването на транснационалните компании, които поемат дейности и услуги, изпълнявани преди това от правителствата.

5. Глобалното гражданско общество през призмата на уелфъристкия футуризм

Наред с неолибералния оптимизъм за перспективите на глобалното гражданско общество в контекста на съдбата на националната държава и развитието на глобализацията, можем да открием и една уелфъристка дългосрочна прогноза, която е типична за мисленето в континентална Европа. Тя присъствува в най-висока степен в прогнозите на Рикардо Петрела, официален футуролог-на Европейския съюз и директор на Програмата за оценка на бъдещето на науката и технологиите (FAST) към главната квартира на ЕС в Брюксел.³⁷

Според него можем да очакваме два етапа на бъдещо развитие, на които ще господстват различни тенденции. Първият етап е свързан с резултатите от глобализацията през следващия четвърт век, когато силата на глобалното гражданско общество няма да бъде достатъчна за преодоляване на нарастващите противоречия на капитализма в условията на все по-ерозираща национална държава. На този етап ще се оформи постепенно един свят, доминиран от йерархия, начело на която сто-

ят 30 големи града-региони на различни места в света свързани по-тясно един с друг отколкото с националните държави, в които се намират териториално. Този богат архипелаг от градове, представляващи цели региони, - всеки от които с население между 8 и 12 милиона души - ще бъде управляван от един съюз между глобалната буржоазия и местните правителства, чиято главна функция ще бъде да улесняват конкурентността на глобалните корпорации, които благоволяват да дойдат в държавата им. Тези градове-региони ще бъдат свързани с гигантска мрежа от спътници, електронни мрежи, пристанища, летища, свободни от данъци зони. Така на мястото на сегашното Г-8 на най-развитите държави ще се появи Г-30 на най-развитите градове-региони, което към 2025 г. ще включва Ротердам-Амстердам; урбанизираната Рурска област, заедно с Дюселдорф; Франкфурт; Штутгарт-Баден-Вюртенберг; Мюнхен, заедно с Бавария; регионът, свързващ Орезунд, Копенхаген и Малмьо; Лондон, заедно с Югоизточна Англия; Голям Париж; регионът Лион-Гренобъл; Германска Швейцария, заедно с Цюрих; Френска Швейцария около Женева и Лозана; Барцелона в Каталония; Монреал-Торонто-Чикаго; Ню Йорк заедно с прилежащия му регион; Лос Анжелис; Ориндж Каунти; Маями; Ванкувър; Истанбул; Йоханесбург-Кейптаун; Токио; Осака, Шанхай; Хонг Конг; Сингапур; Куала Лумпур, Джакарта; Сидни, районът на Сан Пауло. Макар че в някои градове-региони ще доминира определена индустрия, всички те ще бъдат конкурентни в най-важните области и конкуренцията все повече ще се разгръща не между националните държави, а между тези градове-региони. Тези острови на богатството и благоденствието ще бъдат заобиколени от обеднял лумпенп-

ролетариат от милиарди хора, откъснати от своите корели в резултат на глобалната свободна търговия, които се опитват да достигнат до равнището на съществуване на населението на мегаградовете, създавайки един свят на нарастващо насилие. От осем милиарда души, които се очакват да населяват земята в 2020 г, пет милиарда ще живеят в Азия и от тях един милиард ще обитава около 50 града с над 20 милиона жители всеки. Тези мегаградове ще бъдат изключени от борбата за богатство, концентрирана в 30-те водещи икономически и технологически градове-региони и ще са източник на криминализация на световната икономика. Техните жители ще оценяват чрез контрабанда на наркотици, нелегални имигранти и оръжие, продажба на деца и човешки органи за трансплантация.

Тази картина обаче не трябва да се отделя, според Рикардо Петрела, от разгръщащото се с информационната епоха глобално гражданско общество, което в крайна сметка ще засилва противопоставянето си на съществуващите противоречия и ще доведе до нещо подобно на „новия дийл“ в Америка в 30-те години и социалната политика в Европа, разгръщаща се от началото на XX век. Глобалните медии са фактор за формиране на глобално съзнание за противоречията и опасностите, пред които са изправени съвременните общества. Глобалните граждански организации все повече ще налагат позицията, че не е възможно едно малцинство от хора да просперира на фона на милиарди бедстващи, който ще търсят спасение в гигантска миграция, престъпност и фундаментализъм. Съзнанието за нестабилността на съществуващата система ще се изостря и ще доведе до преразпределение на богатствата. Подобна ситуа-

ция можем да очакваме някъде след около две десетилетия, когато ще стане ясно, че светът на градове-региони е крайно нестабилен. Нарастващите противоречия в световната система ще бъдат преодолені чрез инкорпориране на лумпенпролетариата в нея и разпределението на световното богатство. Ще се появи един ред на глобален социален договор с жизнена мултикултурна цивилизация на планетарно равнище. Този свят на глобално гражданско общество ще доведе до едно първо планетарно поколение.

Разбира се, това е един оптимистичен вариант, който в никакъв случай не ни дава отговор за механизмите, чрез които глобалното гражданско общество ще успее да се справи с могъществото на транснационалната класа, стояща начело на глобалните компании, съюзени с правителствата. Факт е обаче, че глобализацията изостря всички досегашни противоречия и прави световната система все по-нестабилна. Сегашните опити тази нестабилност да се преодолее чрез американска хегемония във всички точки на света, чрез регионално самозатваряне от рода на това на Европейския съюз или разширяване на НАТО и създаване на европейски сили за бързо реагиране са достатъчно палиативни и ограничени, за да бъдат успешни в контекста на много по-мощните разгръщащи се глобални процеси.

6. Глобалното гражданско общество - съмненията на песимиста

Съществуват и немалко съмнения във възможностите на гражданското общество като специфична институция за решаване на едни или други проблеми, в способностите му да замести държавата.³⁸ Тези съмнения се опират на традиционни антилиберални и антикапиталистически нагласи, които разчитат на държавата като механизъм за укротяване на противоречията и недостатъците на съществуващата обществена система или обратно, са склонни на радикално отрицание на тази система. Те обаче отчитат в много отношения и реални проблеми на функционирането на гражданското общество.

6.1. Глобалното гражданско общество или глобалният капитализъм?

Ако съпоставим съществуващите в началото на XXI век около 30 хиляди транснационални граждански организации с около 60-те хиляди транснационални компании, отношението помежду им е 1 към 2, тази разлика в броя им посява първи съмнения за възможностите на гражданското общество. Тези съмнения се засилват, ако обърнем внимание на мащабите на транснационалните корпорации. Мошта на транснационалните компании внушава песимизъм за възможностите на глобалното гражданско общество, тъй като то изглежда повече или по-малко подчинено на императивите на капитала. От 200-та най-големи икономически играчи на световната сцена в края на XX век около 160 са на транснационални корпорации и само 40 на държави.³⁹ През втората половина на 90-те години в света съществуват около 200 държави и около 60 000 транснационални корпорации

от рода на Майкрософт, Шел, Кока Кола, Форд, Макдоналдс, Нестле, т.е. техният брой е близо 300 пъти повече от този на държавите, те пресичат и размиват техните граници, обвързват ги с помощта на своите над 600 000 подразделения в една огромна мрежа, която им налага принципи на действие много по-различни от тези преди няколко десетилетия.⁴⁰ В 1985 г. около 600 корпорации имат годишни продажби за над 1 милиард долара. Около 3/4 от транснационалната активност на САЩ се реализира от по-малко от 300 корпорации. Четири пети от преките инвестиции на Великобритания в чужбина са в ръцете на около 150 фирми.⁴¹ Делът в световния БВП на 200-та най-големи компании нараства от 17 на сто в средата на 60-те години на 24 на сто в 1982 г. и до над 30 на сто в 1995 г. Доходите на 500-те най-големи компании в света растат с 15 на сто годишно, а оборотът им с 11 на сто.⁴² В средата на 90-те години тези най-големи западни корпорации дават повече от една четвърт от световното производство на стоки и услуги, а 300 от тях притежават над 25 на сто от целия използван в световната икономика капитал и осигуряват 70 на сто от преките задгранични инвестиции.⁴³

Според прогнозата на Кирус Фрайдхайм, направена в негова реч на световния форум в Давос, процесът на разрастване на глобалните корпорации ще доведе до появата на „Трилион доларовата корпорация“ (ТДК), която ще обхваща целия свят и ще действа повече като политическа федерация отколкото като корпорация. Тези икономически суперсили ще се формират чрез широки мултинационални съюзи на отделните действащи независимо корпорации. Благодарение на техните машаби те ще имат възможност да предприемат гигантски и рис-

ковани начинания. Поради техните мащаби, в нито един отрасъл не би могло да има повече от няколко такива корпорации-федерации. В сферата на комуникациите такава ТДК би могла да възникне от съюз между АТ&Т, Сони, Дойче Бундеспост Телеком и шест други подобни компании. Всички те ще запазят своята собственост и управление по места, но ще се съюзят при изпълнението на трудни и скъпи мисии - например да се изгради глобална интерактивна видео система. Такава организация ще притежава предимствата на общите ресурси и таланти и ще избегне конфликта с антитръстовите закони, тъй като всяка компания все пак ще бъде относително независима. А тъй като всяка от тях ще запази своята местна идентичност, този съюз ще се възползва от политическите изгоди на местните пазари, избягвайки всякакви ограничения и успявайки да извлече средства от различни места. Като своеобразен праобраз на тези корпорации могат да бъдат разглеждани японските Кайретцу, вътре в които компаниите са независими, но работят заедно в много отношения, държейки се като едно единствено предприятие. Ние виждаме европейските и американски корпорации да се адаптират в подобна посока, променяйки радикално отношенията си със своите снабдители и независими мрежи за разпространение.⁴⁴

Можем ли да бъдем оптимистични за възможностите на глобалното гражданско общество, сравнени с възможностите на глобалния капитализъм? Императивите на капитала имат водещо значение спрямо всички останали процеси в съвременния свят. Излизането на капитализма извън националните граници по начало води до отслабването на механизмите на представителна демокрация. В глобален план се налага неолиберална полити-

ка, отслабваща демократичната отговорност на правителствата, особено когато става дума за страните от полупериферията и периферията, които са в особено висока степен зависими от транснационалните инвестиции и глобалните финансови институции. Глобалните ценности се налагат на първо място от пазарната логика на глобалния капитализъм, от маркетинга на всички сфери на социален живот, включително и на морала и културата, а не толкова от някакво автономно гражданско общество, което има своето значение, но то е с второстепенен характер. Водеща роля в социалния живот играят глобалните икономически отношения, а глобалното гражданско общество може да има само коригираща роля спрямо тях. По същество огромната част от организациите на гражданското общество зависят за своето финансиране от държавата, частния капитал, различни междудържавни институции, глобалните финансови структури. Поради това и те по същество са принудени да се съобразяват с техните цели, виждания, задачи.⁴⁵

Неправителствените международни организации не могат да бъдат адекватни регулатори на пазарите, да осигуряват ликвидност на финансовата система и достатъчно ефективно публични блага като образование, здравеопазване, научни изследвания. По същество неправителствените международни организации са използвани от глобалния капитализъм за ерозия на държавата и нейната легитимност. Не е случайно, че институции като Световната банка се ангажират с подпомагане развитието на организации на гражданското общество, понеже ги разглеждат като значим инструмент за ограничаване на ролята на държавата и безпрепятствено движение на капитали навсякъде по света. Известни са немал-

ко факти за това, че огромно количество организации на гражданското общество директно се финансират от транснационалния капитал, който се опитва да ги насочи и в подходяща за него посока. Така например съществуващите около 3000 природозащитни организации в САЩ са разполагали в 1990 г. с 8.5 милиарда долара за своята дейност - сума по-голяма от БВП на много страни - като тези пари са им били осигурени от компании, които са заинтересовани по някакъв начин от тази дейност.⁴⁶

Глобалните медии, които създават глобално обществено мнение, по същество са в много отношения подчинени на глобалния капитал и утвърждават ценностите, идеологемите, свързани с този капитал. Те са притежание на глобални капиталисти като Рупърт Мърдок и Тед Търнър или акционерни компании, които подчиняват тяхното функциониране на логиката на капитализма. За тази цел се използва и политиката на междудържавните организации, особено на правителствата на Г-8, МВФ, СТО, различни договорености, управляващи правата на собственост и поведението на различните частни икономически субекти - транснационалните банки, глобалните корпорации, спекулантите с валута, консултантските и рейтинговите агенции, бизнес асоциациите и пр.⁴⁷ Глобалните медии функционират на принципа на капитализма - принципа на печалбата, което ги превръща във фактор, който утвърждава новия световен ред, изгоден за транснационалния бизнес, прави като че ли организациите на глобалното гражданско общество безпомощни пред натиска на глобалния капитализъм. По този повод Мишел Косюдовски от Университета в Отава ще отбележи: „Глобалните медийни гиганти фабрикуват новините и открито изопачават посоката на све-

товните събития. В отговор трябва да разбием „ фалшивото съзнание “, разпростиращо се из обществата ни, избягващо критическия дебат и прикриващо истината. Най-сетне тъкмо то пречи на колективното разбиране на механизма на действие на икономическата система, която унищожжава човешки животи. ”^{MS}

6.2. Глобалното гражданско общество и американската хегемония

Неправителствените организации се влияят, подчинени са на съществуващите структури на господство или хегемония в световната система. Те зависят често силно от финансовата подкрепа на правителствата и междудържавните организации. Известно е, че в либерална Западна Европа правителствената подкрепа за гражданското общество е много силна. Изследване на неправителствените организации, извършено под егидата на Университета Джон Хопкинс в САЩ, установява, че правителството е два пъти по-значим източник на средства за американските „организации с идеална цел“, въпреки наличието на множество фондации, подкрепяни от частния сектор и корпоративни програми за финансиране на граждански организации.⁴⁹ Поначало влиянието на правителството на САЩ се простира не само върху гражданските организации вътре в страната, но като представляващо световен икономически и политически хегемон то влияе чрез тях в целия свят. Голяма част от американските организации на гражданското общество, осъществяващи експанзия в други страни или подпомагащи структури в други страни - като се почне от религиозните организации на мормоните и Обединителната църква на Муун, мине се през фондацииите на Рокфелер,

Форд, Фулбрайт и се стигне до Републиканския институт - са финансирани или подкрепяни от американското правителство и служат на цели на американското правителство. Глобалните организации, които са относително независими, са под силния натиск на САЩ за използването им като инструмент на американски външнополитически цели. Типичен пример в това отношение през последните години е натискът оказван върху Международния олимпийски комитет с цел промяна на начина на подбор на неговото ръководство, което да засили американското влияние в него. САЩ имат възможност да влияят върху политиката на глобални информационни средства от рода на телевизиите на Тед Търнър и Руперт Мърдок. Затова и в световен план се налагат вижданията за същността на гражданското общество, идващи от САЩ. Чрез ресурсите, които раздават за тази цел, те се опитват да наложат навсякъде американската хегемония върху политиката и икономиката на отделните държави, да създадат изгоден за тях „нов световен ред“, да осъществят американизирани модели на развитие, които оказват деструктивно въздействие върху отделните култури и общества. По-слаборазвитите страни са възприемани като места на конфликти и войни, територии за налагане на социално инженерство, „печалба и грабеж“, на пространство изискващо хомогенизация с помощта на „глобализация на потребителството“.⁵⁰

6.3. Глобалното гражданско общество и неравноправието в световната система

Светът е разделен на център, полупериферия и периферия, което оказва влияние и върху начина на структуриране на глобалното гражданско общество. Има-

ме глобално концентриране на властта в страните от капиталистическия център и в ръцете на менажерите на глобалния капитал, от които зависят основните процеси в съвременния свят. Неравноправното положение между тези три части се проявява и във факта, че гражданските организации във всяка от тях играят също съвсем различна роля в глобалните процеси. Огромната част от организациите на гражданското общество са концентрирани в страните от капиталистическия център. Непропорционално голям брой от тях са локализирани в градове като Лондон и Ню Йорк. Телекомуникациите са понадеждни и често по-евтини в развитите страни, средствата, които могат да се наберат са много повече, а и транспортът там е много по-удобен, което улеснява съответните транснационални организации. По-малко от 15 на сто от регистрираните в Икономическия и социален съвет на ООН в началото на 90-те години неправителствени организации са били от развиващите се страни, макар че там живее основната част от населението на света.⁵¹

Структурата за глобална гражданска активност е съвсем неравномерно разпределена, отразяваща неравенството между държавите в световен план. Както централите, така и основните средства на преобладаващата част от транснационалните неправителствени организации са концентрирани в страните от капиталистическия център и налагат гледни точки, виждания, представи на гражданските организации от развитите западни държави, отразяват реалностите на първо място в тези държави. Транснационалните организации и социални движения са доминирани от елит, който идва главно от Северна Америка и Западна Европа, свързан е със западната

средна класа и опиращ се на глобалните капиталистически средства за масова информация. Така по същество в крайна сметка основните виждания за най-важните проблеми на света, главните направления на дейност, границите на възможностите за влияние на глобалното гражданско общество са зависими особено силно от една малка част от човечеството, в ръцете на която са съсредоточени основната част от световните богатства и лостовете на влияние върху света.

Огромната част от новите глобални граждански организации по същество са продължение на западни организации по посока на „третия свят“ и Източна Европа. Те създават свои подразделения в тези страни и налагат съответния дневен ред и ориентация на организациите в тях, превръщайки ги в проекция на западната икономическа и политическа власт. Така глобалното гражданско общество по същество е продължение и инструмент на западната глобална хегемония, за подчинение на останалия свят, но това вече е не „твърдо господство“ с колониални армии, а „меко господство“ с колониална демокрация, включваща и подкрепяна отвън компрадорска върхушка в гражданските организации. Развитите страни създават в останалия свят подразделения на организации, които извършват пропаганда, организират паблик рилейшънс, оказват натиск за налагане на определена политика. Типичен пример в това отношение е дейността на Атлантическите клубове в бившите социалистически държави, оказвали съществено влияние за промяна на масовите нагласи и на отношението на партиите спрямо НАТО. Факт е например, че интернационалите на основните политически сили на планетата са доминирани от партии в най-развитите държави, а тези

от останалия свят се опитват в една или друга степен да се съобразяват с тях. Нещо повече, достъпът до един или друг интернационал е важен фактор за международната легитимация на политическата сила и за това доколко ще бъде стабилна, ако успее да се добере до властта. Така например в документи на Либералния интернационал се казва: *„Редица партии, членове на ЛИ, са ангажирани в подпомагането на либерални сили от Източна и Централна Европа. ЛИ би могъл да служи като едно място за разчистване, така че да координира отделните действия и да осигурява обмяна на информация за потенциалните партньори в Източна и Централна Европа... Бюрото трябва да поеме политическото ръководство и да установи списък на приоритети относно присъствието на ЛИ в Източна и Централна Европа, както и формата на действията си по отношение на този регион. В това е нужна тясна координация на ELDR и политическите фондации, свързани с партиите, членове на ЛИ.“*⁵²

Фондациите на партиите от развитите страни подкрепят финансово и информационно сродните партии от полупериферията и периферията на съвременния свят, налагайки им така и определена политика. При това положение външните отношения на една партия от по-слаборазвитите страни могат да се окажат не по-малко важни за оцеляването ѝ от отношенията ѝ с нейните избиратели. Така в държавите от полупериферията и периферията на световната система се налагат по същество модели на политическо поведение, съответстващи на интересите на партиите от развитите страна, а така и на избирателите от тези страни, а не на собствените им граждани. Това може да обясни например жестоката кон-

курения в лявото политическо пространство в България за влизане в Социалистическия интернационал или за завоюване на благоволенieto на Партията на европейските социалисти. Така че имаме процес на глобализация, но той не води до демократизация благодарение на гражданското общество, а до глобална олигархизация, до въздействие на олигархията от страните от капиталистическия център върху целия останал свят.

Целите, задачите, ценностите, идеологемите, на които е подчинена най-активната и основна част от глобалните организации, съответстват на вижданията, на културните модели и цели на западните либерални общества, налагащи модели като „общо благо“ на всички. Типичен пример в това отношение са статусът на човешките права в световната политика или вижданията за същността на демокрацията и „хуманитарната интервенция“, които се предлагат като универсални ценности в един многокултурен и разнороден свят, макар че са родени от спецификата на условия, характерни за развитите западни държави. Чрез глобалното гражданско общество така развитият Запад осъществява идеологическа и културна хегемония в целия свят.

6.4. Глобалното гражданско общество срещу демокрацията

Въздействията на гражданското общество за развитието на демокрацията често са двусмислени. Причината за това е фактът, че демокрацията зависи не само и не толкова от гражданските организации, а от наличието на определени политически и икономически условия, предопределящи характера на връзката между гражданско общество и държава. Факт е например, че през 20-те

и 30-те години на XX век в Германия има необичаен разцвет на различни граждански и политически организации, но това не само не укрепва демокрацията, а води до нейното унищожаване. Слабите политически институции се оказват неспособни да реагират на претенциите на гражданските организации.

Гражданското общество често се използва за свръхакцентирание на местни различия, за подбуждане на етнически разграничения и сепаратизъм, за разделения, имащи дестабилизиращ за обществото и държавата ефект. Основните граждански организации в страните от периферията, а отчасти и тези от полупериферията на световната капиталистическа система, се оказват не естествено възникнали и развиващи се, а наложени отвън, с чужд дневен ред, предлагащи чужди модели, имащи деструктивни ефекти за съществуващите реалности.

Както показва опитът в множество страни през 90-те години на XX век, изкуственото стимулиране на развитие на гражданско общество там, където държавата рязко е отслабнала, партийната система е фрагментизирана, съдебната власт е корумпирана и неефективна, води до социална и държавна дезинтеграция. Свръхактивното и конфронтационно гражданско общество, каквото е обществото по време на Ваймарската република, води до популистки диктатури или до разпадане на съществуващата система. Факт е например, че взривното създаване на граждански организации и стимулиране чрез процесите на гласност на гражданско общество в края на 80-те и началото на 90-те години на XX век в СССР стана фактор за популистки натиск върху правителството за повишаване на заплатите при липса на средства за това, което

доведе до инфлация, препятства извършването на икономическа реформа и в крайна сметка стана важен фактор за дезинтеграцията на Съветския съюз. Демокрацията не е възможна там, където липсва висока степен на политическа институционализация и съответното социалноикономическо равнище. Затова днес ще открием признания от рода на следното: „*В страни като Русия или Украйна, където с демокрацията стандартът е паднал драматично, цялото изграждане на гражданско общество е като издигане на картонена кула. Макар че можем да говорим за напредък към гражданско общество, трябва да признаем, че това е малко възможно там, където няма нараснали икономически възможности и икономическа сигурност.*”⁵³ Натискът за формиране изкуствено отвън по западен образец на гражданско общество води до появата на компрадорски елит, финансиран от външни сили и склонен да служи на техните интереси, до господството на мафиотски структури и частни силови групировки в гражданското общество, които отслабват държавността, дезинтегрират държавата. Такъв е случаят с немалко държави в третия свят днес - от Колумбия през Сиера Леоне и Бурунди, до Албания и Афганистан, а в 90-те години и в България. Глобализацията на престъпността допринася допълнително за деструктивните спрямо държавността действия на гражданското общество. Съответните авторитарни режими се подменят формално от „волята на народа“, а реално от волята на олигархически групировки и престъпни структури.

Нерядко се поставя въпросът за демократическата отговорност на неправителствените организации, за това, че тяхното управление често не е достатъчно демократично. Те не могат да бъдат стабилна основа за

глобална демократизация, защото голяма част от тях страдат от демократичен дефицит, тъй като липсва достатъчен демократичен контрол вътре в самите тях.⁵⁴ Множество от тях са изразители на интересите на различни групи и не могат априорно да бъдат разделяни на "лоши" и „добри“. Поради това и не може да се каже, че те са по-демократични от демократично избраните правителства.

6.5. Глобалното гражданско общество и ерозията на държавата

В същото време гражданското общество е възможно само в рамките на правните рамки на държавата. За това неолибералният натиск за отслабване на държавата в името на добродетелите на глобалното гражданско общество по същество води до противоположните следствия - отслабването на държавата става предпоставка за отслабване и на гражданското общество, защото силното гражданско общество изисква и силна държава, която да гарантира както гражданските, така и политическите, социалноикономическите и културните права на гражданите. Неправителствените организации могат да въздействат върху общественото мнение, да имат морален авторитет, но те не притежават изпълнителна власт да налагат своите решения и поради това си остават по-слаби от националната държава и нейните подразделения, които имат в своя арсенал различни принудителни инструменти.⁵⁵ Затова отслабването на държавата намалява и ефективността на гражданското общество. Факт е например, че в много отношения да речем Съюзите на българските писатели, артисти, художници и пр. през 80-те години по време на силната държава на „реалния соци-

ализъм" по-добре се грижеха за основни интереси на своите членове отколкото сегашните съюзи в условията на слабата либерална и „демократична“ държава. Не е случайно също, че отслабването на държавите в световен план през 90-те години доведе до намаляване на помощта от развитите към по-неразвитите държави. В този смисъл съществуващите организации на глобалното гражданско общество на практика могат да правят съвсем малко за решаване на тежките проблеми на световната бедност и главоломно нарастващото неравенство. Факт е, че сред многобройните искания на неправителствените организации по време на демонстрациите в Сиатъл срещу СТО имаше, от една страна, лозунги за нейното закриване, а от друга страна, призови за по-голяма защита на природната среда и на правото на труд предпологаха по същество необходимост от засилване на ролята на държавите.⁵⁶

7. Все пак, каква е ползата от глобалното гражданско общество?

Можем да бъдем скептици за ролята и мястото на гражданското общество, но не можем да пренебрегнем факта, че организациите, които го съставляват, нарастват взривно, че милиони хора са ангажирани в неговото функциониране. Какъв е функционалният смисъл на всичко това?

Първо. Специализирайки се в определена сфера, отделните международни неправителствени организации оказват влияние, способстват за обмен на информация, насочват, допринасят за посоката на промяна и решения в една или друга сфера, което по същество из-

вежда управляемостта на цял ред процеси извън националните рамки, на глобалната сцена. Това се отнася най-напред до всяка от областите на научно познание, в които действуват различни международни и световни организации, осъществяващи активно международно сътрудничество. Характерно е за спорта, който в глобален план функционира благодарение на неправителствени организации като МОК, ФИФА, Международната лекоатлетическа асоциация и пр. При това ресурсите, с които се разполага, често пъти са огромни — известно е например, че годишните средства, които влизат през 90-те години на ХХ век в Международния олимпийски комитет, са около 6 милиарда долара. Такива организации се появяват и оказват наднационално въздействие в регулацията на множество други сфери - като се почне от глобалните проблеми на екологията, бедността и разоръжаването и се стигне до защита на различни човешки права, на човешкото здраве. Те събират заедно активисти от различни страни, представяйки определени интереси на гражданите на наднационално равнище, допълвайки ролята на отделните държави като регулатор или дори замествайки ги изобщо.

Второ. Международните неправителствени организации са предпоставка, която активизира развитието на формите на гражданско общество вътре в отделните държави, както директно подпомагайки ги финансово и информационно, чрез публичен натиск върху правителствата, така и чрез примера си и чрез глобалното обществено мнение, което създават по един или друг проблем. Така те символично се интегрират в една много по-голяма общност, която е допълнителен импулс за тяхната дейност. С помощта на писма, интернет, телефони, факсо-

ве, периодични международни срещи, публикуване на доклади те влизат в контакт и се опитват да оказват натиск за решаване на едни или други проблеми.

Трето. Транснационалните социални движения и други организации на гражданското общество играят роля в оформянето на структурите на международните политически институции. Пример в това отношение са транснационалните субекти, опитващи се да защитават гражданското невоюващо население по време на война, изиграли ключова роля за сключването на Женевската конвенция, даваща международна правна защита на цивилното население. Същото се отнася и до дейността на различните транснационални социални движения, борещи се за защита на околната среда, човешките права, разоръжаването, което има особено важно значение при сключването на различни международни договори.

Четвърто. Международните организации като основен структурен елемент на глобалното гражданско общество дават възможност за влияние в световен план на маргинализирани групи в отделните общества, на общности и индивиди, имащи неблагоприятно положение, и на тази основа да завоюват по-благоприятни позиции. Така едни или други проблемни ситуации се формулират на глобално равнище, търсят се наднационални решения и се оказва натиск върху отделните правителства и власти за тази цел. По същество се създават институции за наднационален контрол на правителствата.

Пето. Транснационалните организации на гражданското общество имат като ключова функция воденето на наднационална дискусия и създаването на глобално обществено мнение по различни проблеми и особено по въпроси, които имат глобално значение. Както от-

делните държави, така и икономическите субекти, включително и транснационалните компании са принудени да се съобразяват с този факт и да създават сложни системи за публич рилейшънс, които да им формират благоприятен публичен образ.

Шесто. Глобалното гражданско общество създава структури за натиск върху държавите, намесвайки се в решаването на различни въпроси вътре в тях, ставайки фактор за контрол и ограничаване на дейността на правителствата. За да окажат влияние върху своите управляващи, активистите на местните граждански организации получават помощ отвън. При решаването на едни или други конфликтни ситуации правителствата са принудени все повече да се съобразяват не просто със своите избиратели и граждани, не само с чужди правителства и международни финансови институции, но и с най-различни надправителствени организации като се почне от такива, които се занимават с правата на човека и се стигне до защитаващи правата на различни животни.

Седмо. Структурите на транснационалните неправителствени организации играят огромна роля за разкриването на глобалните корени на едни или други национални въпроси и да се търсят също така и глобални решения. Такъв е например случаят с кампанията на Грийн пийс за спиране на международната търговия с токсични отпадъци. За тази цел се образуваха местни групи в различни държави, започна разпространение на публикации и координирана световна кампания, в която се показаха следствията от тази търговия. По този начин се оказа въздействие не просто върху правителствата, а върху компаниите, водещи съответната търговия.

8. Нарастващата управляемост на световната система — една еволюционна перспектива за гражданското общество

Глобализацията води до ерозия на досегашните национални държави, до отслабване на техните регулативни способности. Това от своя страна създава силни опасения от появата на един анархистичен международен порядък, правещ световната система все по-нестабилна. Възниква въпросът как да се осигури управляемост на тази система в епохата на глобализация и отслабване на националната държава.

Перспективите на гражданското общество могат да се видят както в контекста на неговата роля в действия по радикална промяна, така и като поява на структури, които променят механизмите за управление на глобалната система, при което наред с националните държави в съвременния свят се появяват множество нови субекти и механизми на управление. Глобалното гражданско общество и неговите регионални, национални и локални еквиваленти могат да бъдат видени в тази светлина като част от една еволюционна тенденция. На мястото на някогашния свят, управляван от две световни системи с хегемонна държава начело на всяка от тях, постепенно идва не просто свят на един хегемон, нито свят на глобален хаос или на световно правителство, а на нови системи на управление, в които предходните структури стават част от един все по-усложняващ се и трансформиращ се еволюционен механизъм на управление, в който няма отделен и единствен ръководен център, а множество намиращи се в процес на динамика и взаимодействие субекти от различен порядък.

Търсейки отговор на този въпрос, в началото на 90-те години Джиймс Розенау и Ернст-Ото Чемпиел, заедно с други автори развиха идеята за *глобално управление* (global governance), за да опишат какво става в световен план от 70-те години с рухването на Бретънудската система на златен стандарт, регулираща дотогава международните финансови отношения.⁵⁷ Глобалното управление не означава отказ от държавите, нито създаване на световно правителство, което да замести отделните държави. Съществуват регулативни механизми, които могат да действат ефективно и без да са под властта на държавата.

През 90-те години 28 известни политически лидери от различни страни създадоха „Комисия по глобално управление“, съпредседателствана от Ингвар Карлсон, бивш министър-председател на Швеция, и Шридат Рамфал, бивш генерален-секретар на Британската общност. Тя си постави за цел подобряване на управляемостта на световната система, засилването на законността и сигурността на хората. Комисията излезе с препоръки за реформа на глобалните институции, за да бъдат способни те да се справят с предизвикателствата на света след края на „студената война“. Една от посоките на такава реформа е ООН, където се предлага да се създаде Съвет за икономическа сигурност. Препоръчват се също така дейности по утвърждаване на ядро от общи ценности на човечеството

Глобалното управление се опира на факта на нарастващата взаимозависимост в света, в който различни локални събития с все по-голяма вероятност може да имат глобални следствия. Това води до ерозия на способността на държавите да регулират съответните ло-

кални процеси на своя територия и до нарастващ брой недържавни субекти, свързани с общи норми, ценности, принципи, закони, опитващи се да регулират увеличаващо се количество процеси в глобален план. Разгръща се тенденция предходните политически механизми за регулация на икономиката в рамките на националната държава постепенно да се демонтират и заместват с международна мрежа, представляваща сложна система от органи с различни звена и равнища на регулация на двустранна и многостранна, регионална и международна, междудържавна, обществена и частна основа.

Сред тези институции ключова роля играе глобалното гражданско общество като механизъм за идентификация на нови и значими проблеми и търсене на решения на тези проблеми. Увеличаването на броя и значението на международните неправителствени организации се възприема като търсене на заместител на функции, които все по-трудно изпълняват националните държави. Именно поради това се очаква, че отслабването на националната държава в резултат на глобализацията, не създава един анархистичен международен порядък. Глобалното гражданско общество е специфична структура, водеща до управляемост на световната система, която обаче включва различни организации и структури, имащи противоположни политически и идеологически ориентации, прогресивни и регресивни измерения.⁵⁸

От една страна, се смята че глобалното гражданско общество поема онези функции, които не могат да изпълняват националните държави или такива дейности, които не са стояли досега пред тях. Във формата на глобални мрежи от различни локални организации те играят изключително важна роля за идентифициране на

новопоявяващи се глобални проблеми и търсене на начини за тяхното решаване. „*Неправителствените граждански организации и различни асоциации, критичните социални движения*“ са ключов момент в появяващия се „*глобален конституционализъм*“, който включва освен системата от държави и „*международните правителствени институции, включително и системата на ООН*“.⁵⁹ Функция на глобалното гражданско общество е да подпомага определени форми и ценности на управление „от долу“. Именно затова и „новият световен ред“ не е никаква „анархистична система“. Глобалното гражданско общество стимулира чувства на „глобална отговорност“, създава постепенно „*един свят след външната политика*“ („a post-foreign policy world.“), принуждава държавната система и нейните органи на управление да реагират на потребността от намеса и на други субекти в глобалния социален живот. Тези глобални и локализиращи интервенции реагират на заплахите на сигурността, възпрепятстват деградацията на средата, влияят върху икономическите процеси.⁶⁰

От друга страна, в глобалното гражданско общество се вижда не просто институция, която замества, а която подсилва националната държава. Международните институции фактически реализират важни интереси, които държавите сами не могат да защитят и по този начин подпомагат и подсилват националните държави. Станалите взаимно по-зависими и по-уязвими на външни въздействия държави получават чрез международните правителствени и неправителствени организации инструменти за съвместно решаване на стоящи пред тях общи проблеми. Мрежите за глобална публична политика свързват в едно както граждански организации, та-

ка и правителствени, междуправителствени структури и организации на бизнеса, допълвайки и разгръщайки в нови сфери традиционната публична политика на държавите, а не измествайки държавите. Така те подпомагат за стабилизация на техния суверенитет, водят до по-голяма сигурност. По същество се налага двупластова социална, икономическа, политическа и културна система - едната, основаваща се на идеята за системата от национални държави, и друга, основана на идеята за превръщането на света в „глобалното село“.

Глобалното управление се осъществява както от официални държавни и недържавни институции и режими, насочени към постигане на съгласие между индивидите, групите, държавите, така и чрез неформалните механизми на общи ценности, принципи, култура; както от локални и национални, така и от наднационални и глобални субекти. Наднационалните и неофициални институции също допринасят за организацията и координацията на социалния живот, особено ако са способни да създават консенсус по базисни правила на съществуване на човечеството. Като цяло глобалното управление се опира на мрежа от взаимозависими и в същото време относително самостоятелни субекти и механизми, включващи както държавите и междудържавните организации заедно с международната правна система, така и транснационалните корпорации, международните финансови и капиталови институции, пазарните механизми, а така също и различните недържавни и директно неикономически организации на гражданското общество с тяхната система от регулативни механизми. Всички те в една или друга степен контролират, координират и стабилизират функционирането на световния ред. Сред

тях водещо значение имат транснационалните корпорации и междудържавните организации, докато гражданското общество играе важна роля в оформянето на световното мнение, но то не може да замести нито правителствата, нито корпорациите като основен играч на глобалната сцена.

Разгръщат се мрежи от организации, основа на глобална публична политика, включваща хлабави съюзи и взаимодействия ad hoc на правителствени органи, международни институции, корпорации, неправителствени организации, професионални асоциации. Едно изследване на Световната банка от 1999 г. идентифицира около 50 различни мрежи за глобална публична политика, поставящи в своя център на интерес и действия най-различни въпроси като се започне от престъпността и се стигне до здравеопазването и борбата за разоръжаване. Повечето от тях са се появили през последното десетилетие, експериментирайки нови начини за събиране на информация по различни проблеми, показвайки определени предимства в това отношение както спрямо националните държави, така и спрямо частните икономически структури.⁶¹ Макар целите и бюджетите им да са все още сравнително скромни, то възможностите, които притежават, дават основание за надежди за засилване на глобалната управляемост на цял ред проблеми, които са нерешими на национално равнище. Те подпомагат правителствата да се справят с нови рискове, с глобални предизвикателства, резултат на технологичното развитие, свързани с международната престъпност, прането на пари и редица други процеси.

Два са най-общо механизмите на участие на гражданското общество в процеса на управление на проце-

сите. Първият е директният ангажимент с регулирането на сфери и процеси, които държавата оставя настрана или относително по-малко се меси и именно глобалното, регионално, национално гражданско общество идентифицират проблемите в определена сфера и се опитват да ги решават. Така е например с международните спортни организации - например ФИФА, която не само създава общи правила за националните асоциации, но и налага тежки санкции при тяхното нарушаване.

Вторият способ на участие на гражданското общество в управляемостта на процесите е чрез различни форми на взаимодействие с националните държави и междудържавни организации, като тези форми може да имат както конфликтен - протести, митинги, стачки, ненасилствена съпротива, петиции, борба, използване на лобистки групи за натиск, създаване на обществено мнение за натиск и пр., така и консенсусен характер - диалог, съвместно създаване и налагане на определени норми и контрол по тяхното изпълнение.

Пример за интегрирането на глобалното гражданско общество в процеса на глобална управляемост през последните години е стратегията на реформиране на ООН. Сътрудничеството с неправителствените организации е един от основните приоритети на ООН. Редица дейности на глобалните междудържавни организации и особено на ООН се извършват във взаимодействие с неправителствените организации. Типичен пример в това отношение е Фонда за населението на ООН (United Nations Population Fund - UNFPA), развиващ дейност по контрол на планирането и възпроизводството на населението, борба със спина и други болести в около 150 страни. В продължение на редица години това е дейност,

която се реализира чрез неправителствени организации, които играха важна роля и в провеждането на Международната конференция за населението на ООН в 1994 г. Признавайки тяхната гъвкавост в сфери, в които правителствата не могат или не искат да действат поради политически или други причини, UNFPA използва десетки неправителствени организации за финансирани от нея програми. В Непал за тази цел са включени 600 такива организации. В Африка реализираните програми чрез такива организации са се удвоили за десетилетието между 1989 и 1999 г. от 7.3 милиона до 14 милиона долара.⁶²

През последните години има също така изключително активно сътрудничество между ООН и глобалните екологически организации, като ключово значение в това отношение беше съвместно подготвената и проведена в 1990-1992 г. конференция по екологията и развитието в Рио де Жанейро. Там ООН използва мобилизиращите възможности на транснационалните екологически организации и започна да работи с тях. Периодът след това бе свързан с един процес, в който стремежът бе отслабващите функции на ООН като глобална междудържавна организация и трудностите в работата с едно или друго правителство да се компенсират с резки промени в политиката на взаимодействие с неправителствените организации във всички възможни сфери. Това стана основен елемент на извършващата се реформа в дейността на ООН. Разработени са специални правила и механизми на непрекъснато сътрудничество с неправителствените организации не само на глобално, но и на регионално, национално и локално равнище. Множество агенции и органи на ООН сега провеждат периодични консултации с тези организации и изграждат съвместни

стратегии. Създават се нови форми на управление на програми и органи на ООН. Така например в управителния орган на Програмата на ООН за борба със спина (UNAIDS) пет места са заети от представители на неправителствени организации, в постоянния комитет за хуманитарна помощ три места са заети от представители на неправителствени организации. Стотици неправителствени организации участват в заседанията на комисии-те за човешките права, за положението на жените, за устойчивото развитие. Представители на неправителствени организации са включени и в множество други програми, органи, дейности, някои от които имат силно специализиран характер. Създаден е механизъм, чрез който национални и регионални неправителствени организации получават консултативен статус в ООН. Страните членки на ООН осигуряват допълнително ресурси, за да се осигури участието на неправителствени организации от развиващите се държави и държавите с икономики в преход. Все по-често държавите членки на ООН включват представители на неправителствени организации от всички части на света в официалните си делегации за заседания на Обединените нации. ООН подкрепя развитието на нови форми на взаимодействие между държавите и неправителствените организации, свързани с постоянен диалог, кръгли маси, обмен на информация, участие като наблюдатели в междудържавни преговори и дискусии. Постепенно се оформя идеята за създаване на глобален форум на неправителствените организации, който да работи в тесни връзки с Общото събрание на ООН. Засилва се усещането, че правителствата, междудържавните и неправителствените организации не биха могли да действат успешно поотделно в една все по-ус-

ложняваща се реалност. Зад всичко това стои стратегията, че ООН не би могла да повиши своята активност, ако не осъществи многостранно сътрудничество с организациите на глобалното гражданско общество и това трябва да бъде водеща посока на нейното реформиране.⁶³

Двустранните и многостранни срещи на ръководители на държави и отделни министерства също се увеличават и са израз на развиваща се международна система на държавна координация на усложняващите се национални взаимовръзки и зависимости. Тя има две равнища. На по-ниското регионално равнище се провежда съгласуване на конюнктурната икономическа политика, предприемат се съвместни антициклически, антикризисни, дефлационни действия, разработват се прогнози и програми за развитие. По-високото равнище е глобалната координация. Тя се провежда както чрез международните икономически организации като МВФ, МБВР, СТО, ЮНИДО, МАГАТЕ, ЮНКТАД, ОИСР и т.н, така и на периодични срещи на ръководителите на държавите от групата на Г-8 (САЩ, Германия, Великобритания, Франция, Италия, Япония, Канада, плюс Русия) или различни други регионални срещи и организации.

Вярно е обаче, че в утвърждаването на глобално управление особено голяма роля играят пазарните механизми и световните капиталистически институции, създадени от богатите страни от капиталистическия център. Затова и концепциите за глобална управляемост могат да имат както либерални, така и нелиберални версии, както капиталистически, така и антикапиталистически характер в зависимост от това на кои институции наблягат и как виждат решаването на основните проблеми на съвременния, свят. Неолибералите са склонни

да акцентират на пазарните регулативни механизми, докато другите политически сили обръщат съществено внимание на непазарни механизми - държавата или гражданското общество.

Следва да се има предвид също, че става дума за управление на глобалната капиталистическа система, в която доминират определени сили и организации - световният хегемон САЩ, държавите от капиталистическия център и намиращите се под техен контрол международни организации и транснационалните компании, НАТО като военна организация се глобализира за налагане на ред и порядък в световен план и утвърждаване на един капиталистически неолиберален нов световен ред. Разбира се, има немалко организации противодействащи на тези водещи сили, като тяхното значение нараства в степента, в която се задълбочават неравенствата и противоречията в световната капиталистическа система. Това ще засилва и техния потенциал за реструктуриране на глобалното управление в интерес на мнозинството от хората в съвременния свят, защото в момента то обслужва на първо място едно малцинство от транснационална буржоазия и страни от капиталистическия център, а не огромното мнозинство от обедняващо и маргинализиращо се човечество. Това означава и перспективи за транснационални сили, преодоляващи сегашната идейна и политическа хегемония на глобалния капитализъм.

Не е случайно, че идеите за глобална управляемост имат както десни, така и леви измерения. Отдясно глобалната управляемост се хваща или като силово налагане от страна на САЩ като световен хегемон на определени правила на поведение и международен поря-

дък, съответстващ на интересите на САЩ или като неолиберално преплитане между глобални корпоративни институции, глобално гражданско общество, международни организации и държави. Отляво най-често стремежът е да се търси на глобално равнище реализация на функции, които досега изпълнява западната социална държава. Най-срещаните модели са версии на социал-демократическа социална държава на глобално федеративно равнище, при което се извършва преразпределение на блага чрез налагане в глобален план например на определени такси за потребление.⁶⁴

9. Тенденции на радикализация на гражданското общество

През последните години оптимизмът, че глобалното гражданско общество може да играе активна роля както по отношение на глобалния капитализъм, така и на националните държави, идва от процесите, които започнаха в Сиатъл и продължиха във Вашингтон, Банкок, Мелбърн, Прага, Сеул. Стотиците граждански организации се противопоставиха на такива институции на глобалния капитализъм като СТО, МВФ и СБ и поискаха корекция на тяхната дейност.

Кои са някои от най-важните изводи, които могат да се направят от самоорганизацията и активността на глобалното гражданско общество?

9.1. Глобалното гражданско общество не е централизирана структура, а може да има успех като „мрежа“ или „рояк“

Във връзка със събитията в Сиатъл и след това не кой да е, а самият Франсис Фукуяма отбеляза, че „нарасналата мобилност на капитала трябваше да доведе до организиране на труда на глобално ниво, създавайки по този начин един нов, четвърти интернационал... Като създаде СТО, световният капитализъм реши проблема за колективната мобилизация на левията. Световната организация за търговия е единствената международна институция, която има шанс да стане правителствен орган на световно ниво, като фиксира не само правилата, регулиращи обмена и инвестирането от една страна в друга, но също така правилата за труда и околната среда“.⁶⁵ Фукуяма е прав в това, че световният капитализъм става предпоставка за колективна мобилизация срещу много от своите действия. Но не е прав в нещо друго.

Примерите с протестите, започнали в Сиатъл и след това продължили на много други места, не са израз на действия на традиционна лява опозиция на капитализма с нейните централизирани структури от епохата на фордизма и втората индустриална революция. Става дума за реакция в един силно плуралистичен свят от епохата на третата индустриална революция. Не съществува официална йерархия, характеризираща някаква глобална организация, нито единна кауза, която да обединява протестиращите. Едни от тях искат да бъдат премахнати Международният валутен фонд, Световната банка и Световната търговска организация, други пледират за съвсем нова тяхна политика в полза на бедните

и екологията, трети смятат, че тяхното влияние трябва да бъде намалено, да не бъдат основни институции, определящи, както става в световната икономика, четвърти искат въвеждането на етичен кодекс за световния бизнес, нови глобални институции за конкуренция, инвестиране, борба с престъпността или преместване на всички управленски лостове към местни групи и организации. Сравнително малко са групите, които пледират да се даде по-голяма власт на националната държава. Има и такива, които не акцентират нито върху глобални реформи, нито към повече локална власт, а смятат, че основна тяхна мисия е да образуват, просвещават и променят хората така, че движещата сила на корпоративния растеж - вкусовете на отделния глобален потребител - бъде ограничена.⁶⁶ Става дума за огромно разнообразие от групи и организации, чиято сложна и многоцелева коалиция за протестите по-скоро може да бъде описана чрез термини като „рояк“. В тези случаи действуваха обединено стотици различни по своя характер организации - синдикални, екологически, църковни, студентски, работници от стоманодобивната индустрия, активни защитници на правата на животните, поддръжници на „свободен Тибет“, френски производители на сиренето „Рокфор“, анархисти, либертариисти, защитници на силната социална държава и какви ли още не. В масовите протести участваха десетки хиляди хора от целия свят. В Сиатъл тези организации не само проваляха срещата на СТО, но и оказаха силно въздействие върху световното обществено мнение. Мрежата от неправителствени организации се противопостави по същество на обединените действия на една междудържавна организация. Това разнообразие изразява един нов

политически проект, благоприятстващо преразпределение на властта, което да удовлетворява едно огромно разнообразие от интереси.

9.2. Активна роля на организациите от развитите страни

Протестите в Сиатъл и след това потвърдиха тенденцията на ключовата роля, която играят в глобалното гражданско общество граждански организации в развитите страни и представители на средната класа в тях. Едни от най-ярките опоненти на глобализацията са американци - профсъюзни членове в западащи индустрии, защитници на околната среда, активисти за правата на потребителите. Координацията на протестите в Сиатъл и след това се извършва от групи, намиращи се в САЩ. Големи групи, протестиращи главно от развитите страни, пътуват към градовете, в които заседават световните финансови институции и участвуват активно в протестите.

9.3. Глобалното гражданско общество е противоречиво и ще се радикализира, ако нарастват глобалните противоречия

Глобалните организации представляват едно огромно количество субекти с различен произход, ангажименти и възможности.

От една страна са множеството междудържавни организации като се започне от ООН, Г-7, НАТО, ЕС, НАФТА, ЮНЕСКО, ОИСР и се стигне до множество двустранни и регионални организации.

От друга страна са организациите, които си създава глобалният бизнес. Глобалният бизнес си е създал

свои могъщи глобални бизнес лобита във формата на различни организации, включително и неправителствени организации от рода на „Международния съвет за търговия“, „Трансатлантическият бизнес диалог“ (събираш на годишни срещи лидерите на най-големите западни компании с политици и представители на СТО), „Съветът на САЩ за международен бизнес“, „Световният икономически форум“ в Давос“, „Институтът за международни финанси“ (представящ най-големите световни банки и финансови институции), „Тристранната комисия“, „Билделбергския клуб“, „Съвета за международни отношения“.

От трета страна са останалите неправителствени организации на глобалното гражданско общество, в които имаме огромно количество тенденции и представяне на разнородни интереси като се почне от такива, които са идентични или еднопосочни с интересите на глобалния бизнес или една или друга държава и се стигне до такива, които изцяло им се противопоставят. При това съществува едно немалко количество неправителствени организации, които директно или индиректно са под контрола на глобалния бизнес или на държавите, създадени са и се използват от тях като трансмисия за налагане на свои интереси. Това създава предпоставки в рамките на глобалното гражданско общество да съществуват организации с различна степен на радикалност и с коренно противоположни позиции. Има такива, които се финансират и организират от държавите или транснационалните корпорации и служат непосредствено като техен инструмент, има и такива, които са относително автономни, а и такива, които преследват определени принципи с висока степен на настойчивост и радикалност.

Това противопоставяне пролича ясно в Сиатъл, където няколко месеца преди заседанието на Световната търговска организация (СТО) западните правителства се опитаха да демонстрират готовност за „диалог“ с избрани от тях „партньори“ от неправителствени организации“ (НПО), на които, както се изразяваха те, „можем да се доверим“ и които бяха обезпечени със средства за пътуване и организация на съответните им „срещи в Сиатъл“. Внимателно проучените „партниращи НПО“ бяха поканени да участват в редица предварителни срещи по „специфични въпроси“ като СТО заяви своето намерение за „непрекъснато сътрудничество с партниращи НПО“. Тези организации са проверени и пропуснати от западните разузнавателни агенции и са се ангажирали да не поставят под въпрос „легалността“ и оправдаността на СТО като институция. Симпозиум за избрани НПО, „спонсориран от СТО“, започна ден преди самата конференция на министрите като всичко това бе предназначено да обезсили масовото движение, насочено срещу СТО. Подготвени бяха предварително планирани отстъпки от СТО пред „отмерената опозиция“ на тези избрани неправителствени организации по отношение на околната среда, безработицата и пр. като така се придаде нужния „човешки облик“ и авторитет на СТО и изобщо на глобалните финансови институции и се отклони вниманието от по-радикални искания. Подобни „отстъпки“ също бяха част от официалния дневен ред на срещата в Сиатъл.⁶⁷

Независимо от всичко това, срещата в Сиатъл бе провалена. По различни оценки между 600 и 1200 групи и организации от над 85 страни призоваха за мораториум на по-нататъшната либерализация и извършване на

„преоценка“ на ефектите от глобализацията. Това е показател за факта, че независимо от могъществото на транснационалните компании и интересите на най-развитите страни, глобалното гражданско общество има ресурсите да се противопоставя, реагира, модифицира и дори в определени случаи радикално променя политиката на насочване на световното развитие. Така това развитие е в крайна сметка резултат на множество разнородни въздействия, в които ролята както на глобалното гражданско общество, така и на гражданските общества във всяка отделна страна не може да бъде изключена. Всяка от милионите организации на гражданското общество в съвременния свят се опитва, макар и с различен успех, да наложи определени виждания и интереси. В зависимост от това дали глобалният бизнес и правителствата на най-развитите държави се съобразяват или отказват да се съобразяват с тези интереси, подтискат ги, заобикалят ги в стремежа си към „нов световен ред“, това води до господството на по-умерени или по-крайни позиции в глобалното гражданско общество. В степената, в която продължава нарастването на глобалното неравенство и противопоставянето на така нар. „златен милиард“ от населението на най-развитите държави на останалия свят, тази радикализация ще се засилва. Събитията след декември 2000 г. в Сиатъл потвърждават тази тенденция.

Поуките от Сиатъл принудиха глобалният бизнес да се опита да привлече ООН като посредник за взаимодействието си с умерени граждански организации, за да се предотвратят например протестите в Прага. В своята квартира в Ню Йорк ООН събра на 26 юли 2000 г. два месеца преди демонстрациите в Прага представители на

50 транснационални компании, и 12 неправителствени организации на гражданското общество, между които „Международната асоциация на свободните профсъюзи“ и „Хюмън райтс уотч“. Участниците подкрепиха сключването на глобален договор, насочен към по-голяма отговорност на бизнеса, като се възприемат минимални стандарти за човешки права, трудови условия и незамърсена природна среда, и призоваха към един „хуманен капитализъм“. Корпоративните лидери, които подписаха този договор, обещаха да се придържат към 9 принципа, между които защита на човешките права, подкрепа на профсъюзите в усилията им да премахнат принудителния и детския труд, отстраняване на дискриминацията на работното място, борба срещу деградацията на природната среда, отговорност на бизнеса, насърчаването на развитието на екологически подходящи технологии. Факт е обаче, че тази среща беше силно критикувана от редица глобални граждански организации. В специално писмо „Грийн Пийс“ предупреди генералния секретар на ООН Кофи Анан да не подписва този договор, защото рискува да подкопае целостта на ООН, партнирайки си с компании като „Шел“, „Найк“, „Рио Тинто“ и „Британско-австралийската минна компания“. Други граждански организации се присъединиха към „Грийн Пийс“, обвинявайки ООН, че легитимира нарушаващи екологически и човешки права компании без да има механизъм да им наложи промяна на поведението.⁶⁸

Затова и срещата, организирана от ООН, не успя да спре протестите в Прага на 26 септември 2000 г. и те се състояха. Техните участници декларираха исканията си много по-радикално отколкото „умерените“ неправителствени организации, събрани от ООН. В своята дек-

ларация те изтъкнаха: „По случай 55-тата годишна среща на управляващия борд на Международния валутен фонд и Световната банка, ние призоваваме за незабавното прекратяване на политиките и практиките, причиняващи бедност и широко разпространение на неравенството сред народите в света, увреждат необратимо природата. Ние се противопоставяме на тази политика, която съдействува за нарушаване на основните човешки права и свободи, особено на жените, работниците, бедните.

Ние издигаме този призив в името на универсалното човешко право, на солидарност с народите от Юга, борещи се за преживяване и достойно съществуване, срещу несправедливите икономически политики. Ние търсим да създадем справедливи общества, където управляващите правителства ще бъдат отговорни първо и най-вече пред волята на техните народи за справедливо икономическо развитие. Само тогава, когато принудителната сила на международните финансови институции се отмени, може да се създаде едно такова общество за нормално съществуване. Само тогава, когато международните институции не са контролирани от правителствата на най-богатите страни, поддържащи диктаторска политика към по-бедните от тях, всички народи и нации ще бъдат способни да оформят права — икономически и различни други, основаващи се върху двустранното уважение и общи нужди. Само когато, се осигури най-добро съществуване на всички, включително и на най-онеправданите народи и природни системи и се даде предимство на общите блага, ние ще достигнем истинско устойчиво развитие и ще създадем един свят на справедливост, равенство и мир.¹⁶⁹

Като реакция на годишните срещи на Световния икономически форум на представители на големия бизнес и богатите държави възникна инициативата Порто Алегре - годишна среща на Световен социален форум. Първата от тези срещи бе през февруари 2001 г., а в втората в 2002 г. В тази инициатива се включиха стотици неправителствени организации от целия свят, синдикати, женски движения, леви формации от целия спектър, еколози, антиглобалисти. През януари 2002 г. в бразилския град Порто Алегре отново се събраха около 60 хиляди антиглобалисти, представляващи близо 5 000 неправителствени организации от 130 държави. От 2002 г. започна организирането на серия от такива регионални форуми, предшествващи световните. Първият такъв Европейски социален форуми бе свикан през ноември 2002 г. във Флоренция като една от ключовите му цели бе да разгърне постепенно мрежа от социални движения, опасващи целия континент и предлагащи алтернатива на европейския капитализъм. По подобен начин бяха организирани Азиатски, Панамазонски, Панамерикански, Средиземноморски, Африкански социален форум, които да мобилизират съпротивителни на световния капитализъм групи и организации в съответните региони. Става дума за един съвсем нов тип организация на глобална съпротива на капитализма, различна от тази на някогашните, а и на днешните партийни интернационали. Тя включва хиляди най-различни организации, борещи се с едни или други конкретни злини на наличната глобална система и оказващи натиск за нейната промяна.

10. Глобалното гражданско общество и стратегиите за социална промяна

На пръв поглед международните неправителствени организации като основна структура на глобалното гражданско общество не са достатъчни сами по себе си като ефективна структура за съпротива срещу глобализирания неолиберален капитализъм. Тяхното използване в една или друга посока зависи в най-висока степен от социалната структура на обществото и съвкупността от интереси, които предполага тази социална структура. При тази ситуация възниква въпросът има ли перспектива позицията на съпротива на глобалната капиталистическа система чрез организации на гражданското общество. Тяхната роля безспорно трябва да се вижда реалистично. Колкото по-могъщи и неконтролируеми са силите на глобалния капитализъм, превръщащи в свои марионетки правителства и държави, толкова по-трудно е на гражданските организации и гражданското общество да останат независими, да бъдат автономни спрямо тези сили. Какво да се прави в такъв случай, можем ли да кажем: „Спрете света, искам да сляза от него!“? Независимо от всичко това, поне няколко са аргументите за една позитивна оценка на техните възможности.

10.1. Аргументи срещу икономическия детерминизъм

Първият аргумент е свързан с отхвърлянето на крайните версии на икономически детерминизъм, от които следва, че мощта на транснационалните корпорации и глобализираният пазар правят безсмислена съп-

ротивата срещу тях. Без да пренебрегваме огромното значение на икономическите фактори и на глобалния пазар, в никакъв случай не можем да изпадаме на позициите на икономически детерминизъм и да смятаме, че всяко действие и всяко събитие в света зависят директно от транснационалните корпорации. Обществото и човекът са сложни реалности и неикономическите ценности, идеите, каузите също играят роля в тяхното поведение. Не следва да се пренебрегва фактът на определена степен на самостоятелност на глобалното гражданско общество спрямо съществуващата социалноикономическа система. Транснационалните компании са подложени на нарастващ натиск от гражданите и гражданските организации, а техният образ в очите на гражданите има важно значение за успеха им. В съвременните „информационни икономики“ марката на една компания и репутацията ѝ в очите на общественото мнение имат такова важно значение за нейното успешно развитие, че в последните две десетилетия имаме бум в световен план на изследванията по бизнес етика и налагане трайно в общественото мнение на тезата за „корпоративната социална отговорност“. При това самите корпорации са заинтересовани от наличието на силна и отговорна държава и богати пазари, което води до факта, че съществуват и определени общи интереси и терен за позитивно взаимодействие между гражданското общество, държавите и транснационалните компании.

10.2. Аргумент, свързан с противоречията в световната система

Второто основание за търсене на позитивна перспектива на глобалното гражданско общество са нерав-

новесията, противоречията, страшната социална диференциация, които по-ускорено от всеки друг период в световната история се създават днес от съвременния глобален информационен капитализъм. Самият капитализъм е реалност, изпълнена с противоречия и противопоставяния. Различните типове капитал нерядко също се сблъскват помежду си. Нарастващите противоречия в тази система в резултат на увеличаващо се социално неравенство както между различните региони и държави, вътре в отделните страни, така и в резултат на изострянето на различни глобални проблеми, неизбежно намират и ще намират израз в поведението на различни социални групи и ще имат дестабилизиращи следствия за политиката на световния капитал. Това обяснява например силата на реакцията срещу глобализацията в Сياتъл, Прага и на много други места, когато стотици граждански организации и движения от най-различен характер обединиха усилията си в името на определена кауза. И това става независимо от вътрешната противоречивост на глобалното гражданско общество, отразяваща противоречията на социални структури и държави в условията на съвременния капитализъм. Тази вътрешна противоречивост намира израз и в многопосочността на въздействията на глобалното гражданско общество, в различните ориентации и различното съдържание на дейността на включените в него организации и движения. При това колкото по-големи стават социалноикономическите различия и противоречия в глобален план, колкото се увеличава мнозинството на онези, които губят в отношенията си с едно малцинство, толкова в по-висока степен се създават предпоставки за сблъсък меж-

ду организациите на тези, които са губещи в глобалните отношения и тези, които са в печеливши позиции. Организациите в глобалното гражданско общество се превръщат в мощни групи за натиск за промени в глобалната политика. Типична за тяхната дейност е Бирмингамската декларация за облекчаване на дълга на най-бедните страни в 1998 г. В 1998 г. по време на изборите в Германия над 80 неправителствени организации се събраха, за да поискат ангажимент от националните политически партии да повишат равнището на външни помощи за по-слаборазвитите страни до 0.7 на сто от БВП на страната. През същата година група неправителствени организации лобираха пред Световната банка и други международни донори да финансират детайлно изследване на последствията за човека от политиката на структурно приспособяване.⁷⁰

10.3. Аргументът за разкъсаната връзка

С локалното

В степената, в която глобализацията допринася за абстрахиране от едни или други локални интереси, тя благоприятства за допълнителна автономизация на глобалните граждански организации, което пък от своя страна е предпоставка за повишаване на ефективността на тяхната дейност. Глобалните комуникации правят гражданина свидетел на събития, които не стават на конкретното географско или физическо място на наблюдателя, но той се чувства част от тях и проявява социална активност по отношение на тях. В тези условия традиционната връзка между „физическите условия“ на човешкото съществуване и неговата „социалната ситуация“ на човека се разкъсва. Могат да се формират нови значения в човешкия опит, нови общности, независими от

непосредствените контакти на хората. Така комуникациите отделят, откъсват едно или друго конкретно време, място и традиция от активността, интересите, социалната включеност на индивида в други.⁷¹ Макар че всеки има своя локален живот, неговият „феноменологически свят“ се глобализира, там нахлуват глобални събития и идентичности и му създават чувство за глобална принадлежност и уязвимост, което го отвежда отвъд неговите локални привързаности. Съществена роля в това отношение започват да играят Интернет и бързо падащите цени на телекомуникациите, както и бързото намаляване на цената на пътуванията. Това дава възможност за незабавна и евтина връзка между най-различни региони, групи, организации, което рязко повишава ефективността от тяхната дейност и възможността им за самоорганизация и еманципация от натиска на една или друга пазарна институция или отделна държава, за бързо преместване от един в друг регион на света и организиране на съответните протести.

10.4. Аргумент, основаващ се на „постматериалните ценности“

Характерна черта на определени социални слоеве, свързани с така наречената „информационна“, „неосезаема“, „нематериална“ икономика в развитите западни страни, е нарастващата роля на неикономическите фактори, на нематериалните потребности в тяхното поведение, ориентацията към „постикономически ценности“, стремежът към самореализация и самоусъвършенстване. Това предполага отслабване на ролята на инструменталната рационалност на пазара и държавата като фактор в тяхното поведение.⁷² Така се появяват предпос-

тавки за стратегии, които могат да бъдат и основа за противопоставяне на противоречията на глобалната капиталистическа система. Факт е, че огромната част от активните участници в антиглобалистките движения, в сблъсъците в Сиатъл и на други форуми на глобалните финансови институции са представители на западната средна класа, сред които са най-разпространени „постикономическите ценности“. Те са активистите в алтернативния на Давос форум в Порто Алегре, те стоят зад антиглобалистките платформи на такива световни издания като „Льо Монд дипломатик“ или на влиятелни организации като „Атак“, борещи се за налагане на данък върху световните финансови транзакции.

В най-висока степен в края на третото хилядолетие тези стратегии се проявяват в действията на стотиците граждански организации срещу действията на глобалния капитализъм и такива негови институции като СТО, МВФ и СБ в Сиатъл, Вашингтон, Банкок, Мелбърн, Прага, Сеул.

ПОЗОВАВАНИЯ И БЕЛЕЖКИ

¹ Бжежински, З. Извън контрол. Глобален безпорядък в навечерието на XXI век, С, Обсидиан, 1994; Soros. George. The Crisis of Global Capitalism [Open Society Endangered], New York: Public Affairs, 1998.

² За преглед на тази литература виж: Lipschutz, R.D. Global Civil Society and Global Environmental Governance, Albany: NY State University of New York Press, 1996.

³ Гидънс, А. Третият път, С, Прозорец, 1999, с. 131.

⁴ Peterson, M. J. Transnational Activity, International Society and World Politics, *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 21, 1992, p. 379.

⁵ Проданов, В. Глобалните промени и съдбата на България, С, Христо Ботев, 1999.

⁶ Вж. Pasha, Mustapha Kamal; Blaney, David L. Elusive paradise: The promise and peril of global civil society, In: *Alternatives: Social Transformation & Humane Governance*, Oct-Dec, 1998, Vol. 23, № 4.

⁷ Huntington, Samuel P. Transnational Organizations in World Politics, In: *Perspectives on World Politics*, Ed. by Richard Little & Michael Smith, L.-N.E.: Routledge, 1991, p. 215.

⁸ Freidman, Thomas L. Dueling Globalizations. *Foreign Policy*, Fall, 1999 Vol. 116, p. 127; Гидънс, А. Третият път, С, Прозорец, 1999, с. 132.

⁹ Zacher, M. International Organizations, In: The Oxford Companion to Politics of the World, Ed. Krieger, J., Oxford: Oxford University Press, 1993.

¹⁰ Willets, Peter. Transnational Actors and International Organizations in Global Politics, In: *Globalization of World Politics. An Introduction to International Relations*, Ed. by John Balis and Steven Smith, Oxford-New York: Oxford University Press, 1997, p. 288

¹¹ Union of International Associations. *Yearbook of International Organization 1999-2000*, 36th ed. Munchen/New Providence/London/Paris: Saur, 1999.

¹² Вж. Keohane, Robert O., Nye Jr., Joseph S. Globalization: What's New? What's Not? (And So What?). *Foreign Policy*, Spring, 2000, № 118.

¹³ Willets, Peter. Op. cit, p. 290

¹⁴ Giddens, A. The Consequences of Modernity, Cambridge: Polity Press, 1990, p. 79.

¹⁵ Falk, R. Resisting "Globalization-from-above" through „Globalisation-from-below", *New Political Economy*, 1997, № 2, pp. 17-24.

¹⁶ Smith, J., Pagnucco, R., Lopez, G. Globalizing Human Rights: The Work of Transnational Human Rights NGOs in the 1990s, *Human Rights Quarterly*, 1997, Vol. 20, pp. 379-412.

¹⁷ Вж. Dicken, Peter. Global Shift, New York- London: The Guilford Press, 1992, p. 106.

¹⁸ Вж. Giddens, Anthony. Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics. Cambridge: Polity Press, 1994, p. 80.

¹⁹ Вж. Freidman, Thomas L. Dueling Globalizations. *Foreign Policy*, 1999, № 116, Fall, pp. 110-127

²⁰ Вж. Barndt, William. Virtual Civil Society, *Foreign Policy*, 1999-2000, Winter, № 117.

²¹ Вж. de Senarclens, Pierre. International Organisations and the Challenges of Globalisation, *International Social Science Journal*, December 2001, N 170, p. 510.

²² Вж. Van Rooy, Alison and Mark Robinson, Out of the Ivory Tower: Civil Society and the Aid System, In: *Civil Society and the Aid Industry*, Ed. Alison Van Rooy, London: Earthscan, 1998

²³ Вж. Siegel, Daniel and Yancey, Jenny. The Rebirth of Civil Society. The Development of the Nonprofit Sector in East Central Europe and the Role of Western Assistance, N.Y.: Rockefeller Brothers Fund, Inc., 1992, p. 52.

²⁴ Вж. Thomas Carothers, Democracy Assistance: The Question of Strategy, *Democratization*, 1997, Vol. 4, Autumn, p. 112.

²⁵ Вж. Siegel, Daniel and Yancey, Jenny. The Rebirth of Civil Society. The Development of the Nonprofit Sector in East Central Europe and the Role of Western Assistance, N.Y.: Rockefeller Brothers Fund, Inc., 1992, p. 76.77.

²⁶ Вж. Програма „Демократична мрежа" в Централна и Източна Европа като инициатива и философия, сп. *Демократически преглед*, лято (1997), книга 32, с. 68-78

²⁷ Вж. Hristova, Monika. Foundation for the Development of Civil Society, In: *Contribution of Social Research to the Economic and Social Recovery Policy*, Ed. Jelio Vladimirov, Sofia: Sofiiski Novini Edition, 2000, p. 291.

²⁸ Вж. Суайцър, Питър. Победа. Тайната стратегия на Рейгън за разбиване на СССР, С, Труд, 1999, с. 91-104.

²⁹ В. *Континент*, 30 април 1996, с. 9.

³⁰ Тези данни бяха съобщени от журналиста на радио „Дойче веле“ Александър Андреев в предаването „Неделя 150“ по програма „Хоризонт“ на Българското национално радио на 8 октомври 2000 година.

³¹ Ash, Timothy Garton. The Last Revolution, *The New York Review of Boob*, N 18, November 16, 2000, p. 10.

³² Вж. Николов, Йово, Кирил Маринов. Изгоненият Муса създаде структура на „Ислямски братя“ у нас, в. *Kanumal*, 12-18 август 2000, с. 14.

³³ Вж. Walker, R.B.J.. Social movements/world politics. *Millennium: Journal of International Studies*, 1994, Vol. 23, N 3, pp. 669-700.

³⁴ Вж. Barber, B. Jihad vs. McWorld. How the Planet is Falling Apart and Coming Together and What This Means for Democracy, New York, Random House. 1995.

³⁵ Вж. Shaw, Martin. Global Society and International Relations, Cambridge, Mass.: Polity, 1994, p. 172; Roger A. Coate, Chadwick F. Alger and Ronnie D. Lipschutz, The United Nations and Civil Society: Creative Partnerships for Sustainable Development, *Alternatives 21*, 1996, № 1, p. 117.

³⁶ Вж. Covington, Sally. Right Thinking, Big Grants, and Long Term Strategy: How Conservative Philantropies and Think Tanks Transform U.S. Policy, *Covert Action Quarterly*, Winter, 1998, pp. 6-16; Saunders, F.S. The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters, New York: The Free Press, 1999, pp. 116, 135, 138-139, 142.353-358, 409.

³⁷ Вж. Petrella, Riccardo. A Cartography of Cultures and Economies. A Global Agora vs. Gated City-Regions, *New Perspectives Quarterly*, Winter, 1995, Vol. 12, N 1, pp. 21-22.

³⁸ Типична в това отношение е работата на Rieff, David. The False Dawn of Civil Society, *The Nation*, February 22, 1999.

³⁹ Valaskakis, Kimon. Globalization as Theatre, *International Social Science Journal*, Vol. 160, 1999, June, p. 155.

⁴⁰ UNCTAD: World Investment Report. Foreign Direct Investment and the Challenge of Development, Geneva-New York: United Nations. 1999; The Globalization of World Politics. An Introduction to International Relations, Ed. by John Balis and Steven Smith, Oxford-New York: Oxford University Press., 1997, pp. 288, 433; Satoshi Ikeda. World Production, In: *The Age of Transition. Trajectory of the World-System 1945-2025*, Eds. T.K.Hopkins, I.Wallerstein, London: Zed Books, 1996, p. 48.

⁴¹ Вж. Dicken, Peter. Global Shift: The Internationalization of Economic Activity, New York - London: The Guilford Press, 1992, p. 49.

⁴² Clairmont, F. Ces deux cents qui controlent le monde - *Monde diplomatique*, 1997, A. 44, N 517, p. 15-16.

⁴³ Вж. Иноземцев, В. Глобализация: Иллюзии и реальность, *Свободная мысль-XXI*, 2000, № 1, с. 30.

⁴⁴ Вж. Farnham, Alan and Ani Hadjian. Global - or Just Globaloney?, *Fortune*, Vol. 129, N 13, 1994, p. 98; Fleenor, Debra. The Coming and Going of the Global Corporation, *Columbia Journal of World Business*, Winter, 1993, Vol. 28, N 4, p. 12

⁴⁵ Вж. Nelson, Paul J. Deliberation, Leverage, or Coercion? The World Bank, NGOs and Global Environmental Politics, *Journal of Peace Research*, 1997, Vol. 34, N 4, pp. 467-470; Dichter, Thomas W. The Changing World of Northern NGOs: Problems, Paradoxes, and Possibilities, In: *Strengthening the Poor*, Ed. John W. Lewis, New Brunswick: Transaction Books, 1988, pp. 178-179

⁴⁶ Вж. Марудо, Роджерио А. и Ралф Шауерхаммер. Кой управлява и финансира зелените движения?, в. *Детайли*, 10 декември 1993 г.

⁴⁷ Вж. Sklair, Leslie. Social Movements for Global Capitalism: The Transnational Capitalist Class in Action, *Review of International Political Economy*, 1997, Vol. 4, N 3, pp. 514-538; Pieterse, Jan Nederveen. Globalisation and Emancipation: From Local Empowerment to Global Reform, *New Political Economy* 1997, Vol. 2, N 1, pp. 88-89; Patel, I. G. Global Economic Governance: Some Thoughts On Our Current Discontents, In: *Global Governance: Ethics and Economics of the World Order*, Eds. Meghnad Desai and Paul Redfern, New York: Pinter, 1995, pp. 22-38; Aggarwal, Vinod K. The Future of the Liberal Trading Order,

In: *Creating the Post-Cold War World* Eds. Richard Leaver and James L. Richardson. Boulder: Westview, 1993, pp. 134-146.

⁴⁸ Косюдовски, Мишел. Преди Сиятъл и отвъд него: разоръжаването на новия световен ред, сп. *Ново време*, Септември, 2000, с. 77.

⁴⁹ Вж. Charotes, Thomas. Civil Society. *Foreign Policy*, 1999-2000, Winter, № 117, p. 21.

⁵⁰ Baxi, Upendra. 'Global Neighborhood' and the 'Universal Otherhood': Notes on the Report of the

Commission on Global Governance, *Alternatives 21*, 1996, № 4, pp. 534-538.

⁵¹ Our Global Neighbourhood, L., 1994.

⁵² Шотли, Урс. Либералният интернационал през 90-те години, сп. *Демократически преглед*, лято (1997), книга 32, с. 30.

⁵³ Shils, Edward. The Virtue of Civil Society, *Government and Opposition*, 1991, Vol. 26, N 1, pp. 15-16

⁵⁴ Вж. Pasha, Mustapha Kamal; Blaney, David L. Elusive paradise: The promise and peril of global civil society, In: *Alternatives: Social Transformation & Humane Governance*, 1998, Vol. 23, № 4.

⁵⁵ Вж. Valaskakis, Jimon. Globalization as Theatre. *International Social Science Journal*, 1999, Vol. 160, June, p. 156.

⁵⁶ Вж. Schwenninger, Sherle R. NGOing Global. *Civilization*. 2000, Vol. 7. № 1

⁵⁷ Rosenau, James N. and Ernest-Otto Czempiel (Eds.), *Governance Without Government: Order and Change in World Politics*, Cambridge: Cambridge University Press 1992.

⁵⁸ Вж. Massicotte, Marie-Josée. Global Governance and the Global Political Economy: Three Texts in Search of a Synthesis, *Global Governance*, 1999, Vol. 5, № 1.

⁵⁹ Falk Richard A., Robert C. Johansen, and Samuel S. Kim, Global Constitutionalism and World Order, In: *The Constitutional Foundations of World Peace*, Eds. Falk, Johansen and Samuel Kim, Albany: SUNY Press, 1993, p. 9.

⁶⁰ Booth, Kenneth. Security in Anarchy: Utopian Realism in Theory and Practice, *International Affairs*, 1991, Vol. 67, N 3, pp. 540, 544.

⁶¹ Типични в това отношение са такива глобални мрежи като Roll Back Malaria (основана в 1998 г., поставила си за цел да намали

смъртността от малария, особено в Африка и да подобри здравните системи на съответните страни; в нея членуват Световната здравна организация, Световната банка, УНИЦЕФ, правителствени агенции, банки, билатерални структури, организации на частния сектор и на гражданското общество; бюджетът ѝ за 1999 г. е 20.1 млн. долара), The Consultative Group on International Agricultural Research (основана в 1971 г. и поставила си за цел да подпомага изхранването на човечеството, включваща 58 члена, между които 21 развити и 20 развиващи се държави, фондации, международни и регионални организации, граждански организации и частни корпорации; бюджетът ѝ за 1998 г. е 345 милиона долара), The Global Environment Facility (основана в 1991 г. и поставила си за цел финансиране на екологически проекти на правителства и неправителствени организации, свързани с подпомагане на биоразнообразието, енергийната ефективност, спиране на деградацията на международните води, премахване на употребата на повреждащи озона субстанции; в нея членуват 165 държави и бюджетът ѝ за 1994 г. е бил 2 милиарда), The World Commission on Dams (основана в 1998 г. и поставила си за цел да направи глобален преглед на ефективността на големите язовири и да установи международно приети критерии за строителство на язовири; в нея членуват правителствени организации, банки, билатерални агенции, местни власти, изследователски институти, хидроенергийни компании, неправителствени организации на гражданското общество; бюджетът ѝ е 9.8 милиарда долара), The Global Water Partnership (основана в 1996 г. и поставила си за цел подобряване управлението на водните ресурси; в нея членуват правителства, банки, организации на ООН, професионални организации, изследователски организации, частни корпорации и неправителствени организации, бюджетът ѝ е 6 милиона долара). Вж. Reinicke, Wolfgang H. *The Other World Wide Web: Global Public Policy Networks*, *Foreign Policy*. Winter, 1999-2000, N 117.

⁶² Вж. Sadik, Nafis. *Itself far from Public Eye, UNFPA Looks Towards the Future*, *UNChronicle*, 1998, Vol. 35, № 4, pp. 36-37

⁶³ Вж. Hill, Tony *The Partnership Weave*, *UNCHRONICLE*; 1998, Vol. 35, N 3, pp. 72-73.

⁶⁴ Вж. Global Justice, Global Democracy, Eds. Jay Drydyk and Peter Penz, Winniped/Halifax: Fernwood Publishing, 1997.

⁶⁵ Цит. по Спасов, Добрин. Две знаменателни събития в края на XX век, сп. *Ново време*, 2000, № 1-2, с. 15-16.

⁶⁶ Вж. Briscoe, Ivan. Governance: Time for a radical Remake, *UNESCO Courier*, September, 2000, p. 35.

⁶⁷ Вж. Косюдовски, Мишел. Преди Сиатъл и отвъд него: разоръжаването на новия световен ред, сп. *Ново време*, Септември, 2000, с. 61-64.

⁶⁸ Вж. Pije, Alan. An Unrelenting Pressure, In: *Responsible Business. A Financial Times Guide*, November 8, 2000, p. 4-5.; Hoyos, Carola. Principles of Globalization, In: *Responsible Business. A Financial Times Guide*, November 8, 2000, p. 6; Taylor, Robert. A Beginning on Which **to Build**, In: *Responsible Business. A Financial Times Guide*, November 8, 2000, pp. 8-9.

⁶⁹ Текстът на цялата декларация гласи следното: *«Световната банка и Международният валутен фонд ще проведат тяхното полугодишно съвещание на 26 септември 2000-та година в Прага, Чешката република. Световната банка и Международния валутен фонд са крайъгълните камъни на международната финансова система, декларират, че работят за да отстранят бедността, но в действителност тяхната цел е да принудят развиващите се народи да „прегърнат“ корпоративната глобализация. Фактическите резултати доказват, че системното потъпкване на работническите права и катастрофално развиващата се опасна деградация на околната среда водят до непрекъснато обедняване на народите, въпреки че Международния валутен фонд и Световната банка са призвани да помагат.*

Десетки хиляди ще излязат по улиците на Прага на 26 септември, за да се опълчат срещу тези институции и тяхното настъпление в Източна Европа.

Тяхната борба е и наша борба!

Води се борба срещу корпоративната глобализация.

Къде в борбата си ти?!

Да развием движението за глобално право!

Това са част от планираните действия на 26 септември.

. Противопоставете се на насилниците работодатели във вашето общество, които по жестоки начини погазват правата на работниците!

. Протестирайте срещу местните приватизационни планове във вашият град!

. Проведете обсъждания относно отменянето на дълговете в третия свят!

. Насочете усилията си срещу опасните за Вашето здраве отпадъци!

. Разлепвайте листовки и протестирайте в магазините и оживените места, като създавате центрове на народно движение!

• Протестирайте пред банките за да ги принудите да спрат взимането на заеми от Световната банка!

Въпроси, които всички ние можем да разберем:

Международният валутен фонд и Световната банка оказват натиск върху страните да увеличават „гъвкавостта върху пазара на труда“. На практика това означава противопоставяне на увеличаването на минималната надница, отслабване на професионалните съюзи на работниците и свеждане до минимум всички социални защити, принуждаващи работниците да приемат да работят за възможно най-малки надници. В САЩ работещите хора организират такива движения за да увеличат своята мощ. Хиляди от работниците са уволнявани всяка година от американски работодатели поради присъединяването им към организирани съюзи.

Като условие за отпускане на заеми на бедните страни Световната банка и Международният валутен фонд изискват от правителствата да приватизират държавните предприятия, университетското образование, здравните грижи, електрокомпаниите и водоснабдяването. В Боливия миналата година, чрез заем от Световната банка се въздействува на правителството да приватизира водоснабдителната система, въздействие, което утрои цената на водата и тя стана недостъпна за много семейства. Местните работнически,

студентски общества и туземни групи отвърнаха с борба срещу правителствения план и отмениха приватизацията. Извършването на приватизация в здравеопазването и социалната безопасност (осигуряването) в Съединените щати се реализира със същата икономическа политика.

Световната банка и Международният валутен фонд продължиха да убеждават бедните страни да плащат обратно техния дълг, въпреки факта, че на много от тях липсваха фондове, което ги лишаваше от възможността да полагат елементарни грижи за собствените си народи. Контролът върху дълговете осигурява силата на международните финансови институции чрез „демократично“ избраните правителствата, превръщайки ги де факто в марионетки, които налагат непопулярна сурова политика. Държавите от Северна Африка страни харчат повече за плащания на дълговете отколкото за първоначалното образование и здравеопазване взети заедно.

Плащането на дълговете и изпълняването на програми за структурно приспособяване имат пагубно влияние върху здравето на хората както в развиващите с, така и в развитите страни. При повечето народи от Северна Африка правителствата изразходват четири пъти повече пари за разплащане на дълговете си отколкото за здравеопазване, въпреки страшна бързото разпространение на вируса на СПИН и заболялите от СПИН. В Съединените щати 42 милиона американци са без здравна закрила.

Политиката на Световната банка и Международния валутен фонд нанася опустошителни удари върху околната среда. След предоставяне на заем на Никарагуа в 1944 година, Международния валутен фонд подпомогна развитието на индустрията за сечене на гори, причиняващо ускоряване на и без друго развиващия се процес в Никарагуа на унищожаване на горите и биологичното разнообразие (3 70 000 акра на година). Унищожаването на горите в тази степен ще унищожат изцяло и без друго малко останалите вече гори в Никарагуа. В САЩ корпоративните токсично-отпадъчни изхвърляния също получават финансови печалби от икономическата политика на деградация на околната среда и хора.

Политиката на Международния валутен фонд и Световната банка беше изключително успешна в проправянето на пътя на

корпорациите на САЩ за експлоатация на човешките и природни ресурси в развиващите се страни. Световната банка и международния валутен фонд насърчаваха „свободните пазарни зони“ или „свободни технологични зони“, където националните данъци и трудовото законодателство са суспендирани с оглед привличане на чужди корпорации. Компании като Найк и Джайл извлякоха огромни печалби от тези програми. Петролни компании като Ексон Мобил спечелиха от финансираните от Световната банка петролопроводни проекти като промениха околната среда и местата за живеене за дълги времена.

Университети, религиозни организации, професионални и всички видове съюзи, правителства и други институции, които ние би трябвало да контролираме, купуват облигации, бонове като по този начин финансират Световната банка. Бойкотирането на облигационното, боновото финансиране на Световна банка е част от международната кампания срещу дълбоките корени на икономическата мощ, за да се сложи край на структурното манипулиране и останалата част от политиките на Световната банка, водещи до околна среда и социална деградация.

Огромен обем данни от целият свят показват, че Международният валутен фонд е наложил сурови икономически програми за реформи, които лишиха огромно количество жени от здравеопазване и образование, достъпни някога за тях. Женският официален сектор от пазара на труда показва непрекъснато нарастваща безработица сред жените, резултат от политиката на Международния валутен фонд, приватизацията и разрушаването на обществения сектор.» (Вж. 50 Years Enough.

In: www.destroyimf.org)

⁷⁰ Вж. Globalization with Human Face. Human Development Report 1999, London: Oxford University Press, p. 95.

⁷¹ Вж. Hall, S. The Question of Cultural Identity. In: *Modernity and Its Futures*, Eds. S.Hall, D.Held and T.McGrew, Cambridge: Polity Press, 1992, pp. 303, 309.

⁷² Вж. Inglehart, R. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton (NJ), 1990.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ТЕЗИСИ НА УМЕРЕНИЯ ОПТИМИСТ

Бихме могли да разграничим различни типове позиции във връзка със състоянието и перспективите на гражданското общество в условията на глобален капитализъм, които да разположим на континуум от един възможен екстремум до неговата противоположност, от крайния и безусловен оптимизъм до крайния и безусловен песимизъм. Тяхната класификация би могла да се прави по различни признаци. Аз ще си позволя следното разграничение помежду им:

1. Позицията на крайните глобализационни оптимисти. Такива са съвременните либерални анархисти и минархисти, всички ултраглобализатори, които виждат в ерозията, рязкото ограничаване или дори изчезването на националната държава повод за оптимизъм, защото това ще даде възможност с помощта на транснационалните компании и транснационалните граждански организации да бъдат решавани проблеми, с които не може да се справи днес държавата. Един свят, в който основните субекти са транснационалните компании и транснационалните граждански организации, в който пазарът и гражданското общество регулират отношенията между хората, би бил по-добър и по-проспериращ от света на националните държави донесли ни страшните войни, насилието, холокоста и милионите избити през ХХ век.

2. Позицията на умерените нормативни оптимисти. Такива са поддръжниците на „третия път“ и комунитаристите, които виждат в едно оптимално съчета-

ние между гражданско общество, държава и пазар, при което всяка от тези сфери на социален живот е предпоставка за силата, за значението на останалите, най-добрата възможна перспектива на развитие. Затова, според тях, не можем да оставим глобализацията да ерозира изобщо националната държава. Трябва да я управляваме така, че тя да се запази като се опира на достатъчно силно гражданско общество, в което отделните общности и граждански организации са важен посредник между гражданина, държавата и глобалното общество.

3. Позицията на умерен оптимизъм на глобалните уелфъристи. Глобалните уелфъристи в различна степен се надяват социалният пазар и социалната държава да се реализират в крайна степен в глобален план, като разчитат за това особено много на глобалното гражданско общество и неговите въздействия върху управляемостта на глобалната система. Те вярват, че така както демократичните механизми доведоха до преодоляването на „голямата криза“ в 30-те години и до „ню дийл“, подобен глобален договор биха могли да сключат с бизнеса организациите на глобалното гражданско общество в условията на глобализация днес.

4. Позицията на детерминационните песимисти. В някои отношения техните предпоставки са същите, както на неолибералните ултраглобалисти. Те изхождат от наличието на обективни процеси на глобализация по посока на един свят, в който ставащите все по-могъщи транснационални компании не само ерозират държавата и превръщат в играчки в своите ръце политици и държавници, но правят невъзможна каквато и да е автономия на каквото и да е гражданско общество. В един свят, в който невиджана в историята мощ е съсредоточена в

ръцете на хиляди транснационални компании, а отсъства предходната политическа сила на държавата, която да обуздае, да ограничи тази мощ, то липсва и каквото и да е място за някакви автономни граждански организации, които да предпазват индивида от цунамито на глобалния капитализъм. Ерозията на държавата неизбежно води до ерозия и на гражданското общество. Гражданското общество, заедно с държавата се превръща в реликт от миналото. То може да присъства в политическата риторика, но в реалностите има все по-малко място за него.

5. Позицията на неохобсианците-песимисти. Това е позицията на политическите реалисти, поддръжници на силната държава, според които всяко отслабване на държавата ни връща назад в Хобсовото преддържавно състояние на „война на всеки срещу всички“. Според тях балансът на силите на големите държави стои в основата на международния ред и спокойствието вътре във всяка от тези държави, при което е възможно гражданско общество, но само в легалните рамки, осигурявани от една силна държава. Там, където държавата отслабва, намалява и нейната възможност да ограничава противоречията, да ги вкарва в рамките на закона и идва времето на възхода на конфликтите, на глобалната престъпност, хаос, безконтролност и каквито и да е перспективи на гражданско общество изглеждат безсмислени. Така разсъждава Хенри Кисинджър когато предвижда, че през следващите десетилетия светът ще бъде място на все повече конфликти. Подобни са и разсъжденията на Збигнев Бжежински за „света без контрол“, от които той прави извода, че единственото спасение е тоталната американска хегемония,

която да предотврати хаосът и конфликтите. Единственото спасение е една „добра хегемония“ („benign hegemony“) и „нов империализъм“ на САЩ, които да налагат навсякъде по света ред със сила.

Как се вписва сред всички тези гледни точки моята позиция на умерен оптимист? Какво е умереното и какво е оптимистичното в нея?

Защо съм умерен, а не безусловен оптимист?

1. Защото недържавните общности и организации, които са нещо различно от пазара, могат да бъдат най-различни и да носят със себе си тежки конфликти и фрагментизация на обществото. Опитът и на нашата страна и на цяла Източна Европа показва, че отслабването на държавата, води до мафията, че там, където не действат полицията и съдебната система, се появяват мутрите. Там, където политиките стават по-зависими от пазара и транснационалните компании, се разраства корупцията. А това е процес, който наблюдаваме във възход в целия свят.

2. Защото съществува асиметрия между отделните групи държави в световната система, която води до асиметрия и във възможностите за изява на гражданското общество в тях, до висока степен на подчиненост на гражданското общество в страните от полупериферията и периферията на световната система на въздействието на държавите, гражданските организации и транснационалните организации, идващи от най-развитите страни.

3. Защото отчитам огромните противоречия, които носи със себе си глобализацията, на първо място в гигантските темпове на преразпределение на богатство, което обаче днес не е невидимо както в предходни пери-

оди, а всекидневно се натрапва чрез глобалните медии, рязко намаляват възможността за управляемост в големи региони на планетата и държавата там се замества от зони на хаос, на несигурност, войни, тероризъм, мизерия. Така глобалният капитализъм се превръща в една силно неравновесна система, която при определени обстоятелства може да доведе до тежки катаклизми.

4. Защото отчитам гигантската мощ на глобалните корпорации, най-големите от които надвишават по своята икономическа мощ повечето от държавите в света, а в същото време действат на териториите на над сто държави; и нито една отделна държава, а още по-малко гражданска организация, изглежда като че ли може да ги обуздае. Те си създават подчинени на тях послушни глобални медии и неправителствени организации, които не притежават достатъчно автономност, за да бъдат техен коректив.

Защо все пак съм оптимист?

Аргументите ми за това са емпирически и теоретически.

Кои са емпирическите аргументи?

1. Това е гигантският ръст на организациите, съставляващи гражданското общество както вътре в отделните държави, така и в глобален план. Глобализацията се съпътствува с бързо увеличаване на броя на локалните, националните, регионалните, глобалните граждански организации. Колкото е по-развита една страна, толкова повече са те и в САЩ и ЕС в края на XX век са по около 2 милиона.

2. Това е реалното участие на тези организации в разкриването и решаването на различни проблеми на отделни социални групи, общества, региони, в глобален

план. Тяхната активност не намалява, а се увеличава и в една или друга степен се отчита както на национално, така и на глобално равнище. Действията на различните граждански организации могат да мобилизират бързо милиони хора по целия свят и събития като тези, които станаха в различни градове от Сиатъл до Прага са доказателство за това.

Кои са теоретическите аргументи?

1. Все по-голямото усложняване на всички процеси в съвременните, нарастващи по своята динамичност общества, на които процеси не може да се реагира ефективно нито само със средствата на държавата, нито на пазара, а са необходими огромно количество най-различни субекти, които да ги идентифицират и да търсят техните решения.

2. Намаляващата управляемост на обществата в резултат от ерозията на досегашната национална държава не може да бъде преодоляна просто на равнището на един нормативен баланс между държава, гражданско общество и пазар, както смятат например комунитаристите. По-скоро тенденциите са на възникване на глобални мрежи на управляемост на процесите, в които трансформиращата се държава е само един от многото елементи, наред с локалните, регионални и глобални пазари, местните власти, регионалните и глобални между-държавни организации, локалните, националните, регионалните и глобални организации на гражданското общество. В този процес държавата не изчезва, а по-скоро, ако иска да запази значимо място в живота на хората, съществено се трансформира, като става един от многото субекти в развиваща се и усложняваща се система от управление, в която голяма част от проблемите се ре-

шават не чрез субординация, а чрез координация, взаимодействия, компромиси, съвместни усилия, все по-рационално и детайлно разделение на труда.

3. Съвременните „информационни“, „постмодерни“, „постиндустриални“ икономики на глобалния капитализъм са свързани с рязкото нарастване на ролята на човешкия фактор, на психологическите, интелектуалните, моралните характеристики на общностите за функционирането на обществата, предизвиква увеличаване на броя на хората, които основават своето поведение на постматериални ценности. Това води до ситуация, в която все повече хора се ангажират не просто с локални, а с глобални цели и интереси и имат чрез съвременните комуникации възможност да се самоорганизират и да се опитват да ги реализират. Развитието на самия капитализъм прави все по-необходими такива характеристики на обществата, чието налагане е невъзможно без силно гражданско общество - става дума за социалния капитал, за доверието, без които не е ефективна нито една икономика, но спрямо които стават особено чувствителни съвременните информационни, „нематериални“ икономики. Това се вижда дори от такива икономически факти каквато е гигантската разлика между балансовата или счетоводна стойност на активите на високотехнологичните корпорации и тяхната пазарна цена - тази разлика при компании например като „Нетскейп“ достига до 60 пъти, т.е. марката на фирмата, човешкият ѝ потенциал, неговата мотивация, ценности, самоорганизация струват 60 пъти повече от материалните активи. Такива необходими за бизнеса характеристики не могат да се създадат без силно гражданско общество.

4. Противоречията на глобалния капитализъм, които намират израз и в различните позиции и противоречията между организациите на гражданското общество са фактор, който ще трансформира глобалната система. Дали тази трансформация ще става еволюционно и без големи сринове в резултат на натиска на организациите на гражданското общество или с тежки катаклизми и радикални действия е въпрос, който ще реши бъдещето.

ЛИТЕРАТУРА

1. Асенов, Б. Религиите и сектите в България, С. 1998.
2. Вебер, Макс. Протестантската етика и духът на капитализма, С, Изд. „Хермес - 7“, 1993.
3. Бжежински, З. Извън контрол. Глобален безпорядък в навечерието на XXI век, С, Обсидиан, 1994.
4. Генчев, Николай. Българското възраждане, С. Изд. На ОФ, 1988.
5. Георгиев, Дончо. Към историята на организираното младежко движение в България (30-те - 40-те години на XX век), В: Университетът и младите на Балканите, Ред. Костадин Динчев и Елена Тачева, Благоевград, 2000.
6. Георгиева, Мара. Бизнес асоциациите защитават интересите на избрана част от фирмите, в. Капитал, 12-18 октомври 2002 г.
7. Гидънс, Третият път, С, Прозорец, 2000.
8. Городецкая, И. Добровольческо движение в США, Мировая экономика и международные отношения, 2001, № 1.
9. Даймънд, Лари. Към укрепване на демокрацията, сп. Демократически преглед, лято (1997), книга 32.
10. Денев, Панайот. Центърът на Желязкова образова малцинствата, в. Континент, 27 ноември 1996 г.
11. Дилигенский, Г.Г. (Отв. ред.) Массовые демократические движения: истоки и политическая роль, М., Наука, 1988.

12. Дръкър, Питър. Новите реалности в управлението и политиката, в икономиката и бизнеса, в обществото и света, С, Христо Ботев, 1992.

13. Дръкър, Питър Ф. Управление на организации с идеална цел (Принципи и практика), С, Фондация „София“, 1997.

14. Желязкова, Таня. Нестопанските организации не са новост за България, в. Континент, VI май 1996 г.

15. Инглхарт, Р. Постмодерн:меняющисясценности и изменяющисясобщества, Политическисисследованияс, 1997, № 4.

16. Иноземцев, В. Глобализация: Иллюзии и реалност, Свободная мысль - XXI, 2000, № 1.

17. Лаш, Кристофър. Бунтът на елитите и предателството към демокрацията, С, Обсидиан, 1997.

18. Маркс, Енгелс, Съч., Т. 1, С, Партиздат, 1957.

19. Маркузе, Херберт. Едноизмерният човек, С, Христо Ботев, 1997.

20. Марудо, Роджелио А. и Ралф Шауерхамер. Кой управлява и финансира зелените движения?, в. Детйли, 10 декември 1993 г.

21. Милкова, Фани. История на българската държава и право през периода 1918-1944 година, С, Наука и изкуство, 1976.

22. Минев, Духомир, Желязкова, М. Триглавата ламия, в. Труд, 28 септември 2002 г.

23. Низбет, Р. Стремехът към общност. Етика на реда и свободата, С, ЦИД, 1992.

24. Програма „Демократична мрежа“ в Централна и Източна Европа като инициатива и философия, сп. Демократически преглед, лято (1997), книга 32.

25. Проданов, В. Глобалните промени и съдбата на България, С, Христо Ботев, 1999.
26. Селигман, А. Идеята за гражданското общество, С, 1995.
27. Суайцър, Питър. Победа. Тайната стратегия на Рейгън за разбиване на СССР, С, Труд, 1999.
28. Тофлър, Алвин. Третата вълна, С, Пейо К.Яворов, 1991.
29. Тузлуков, Димитър. Комисия ще се захване с фондациите, в. Капитал, 26 февруари 1996 г.
30. Уолъс, Уилям. Либерална програма за 21 век: качеството на свободата в отворените граждански общества, сп. Демократически преглед, лято (1997), книга 32, с. 11.
31. Фукуяма, Франсис. Доверие. Общественият центрици и създаване на благосъстояние, С, Рива, 1997.
32. Хабермас. Ю Структурни изменения на публичността, С, ЦИД, Университетско издателство, 1995.
33. Христова, Майя. Сорос си купува и свободно слово, в. 168 часа, 29 април 1996 г.
34. Шотли, Урс. Либералният интернационал през 90-те години, сп. Демократически преглед, лято (1997), книга 32.
35. Aggarwal, Vinod K. The Future of the Liberal Trading Order, In: Creating the Post-Cold War World Eds. Richard Leaver and James L. Richardson, Boulder: Westview, 1993.
36. Arato, A. and Cohen, J. Civil Society and Political Theory, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992.
37. Ash, Timothy Garton. The Last Revolution, The New-York Review of Books, N 18, November 16, 2000.
38. Balis, John and Steven Smith (Eds.). The Globalization of World Politics. An Introduction to

International Relations, Oxford-New York: Oxford University Press, 1997.

39. Barber, B. Jihad vs. McWorld. How the Planet is Falling Apart and Coming Together and What This Means for Democracy, New York, Random House. 1995.

40. Bobbio, Norberto. Gramsci and the Concept of Civil Society, In: Civil Society and the State, Ed. by John Keane, L.-N.Y: Verso, 1988.

41. Barndt, William. Virtual Civil Society, Foreign Policy, 1999-2000, Winter, №117.

42. Baxi, Upendra . 'Global Neighborhood' and the 'Universal Otherhood': Notes on the Report of the Commission on Global Governance, Alternatives 21, 1996, №4, pp. 534-538.

43. Booth, Kenneth. Security in Anarchy: Utopian Realism in Theory and Practice, International Affairs, 1991, Vol. 67, N 3.

44. Briscoe, Ivan. Governance: Time for a radical Remake, UNESCO Courier, September, 2000.

45. Canadian Development Report 1999-Civil Society and Global Change, Women's International Network, 1999, Vol. 25, N 4.

46. Carothers, Thomas, Democracy Assistance: The Question of Strategy, Democratization, Autumn 1997, Vol. 4.

47. Charotes, Thomas. Civil Society, Foreign Policy, 1999-2000, Winter, №117.

48. CITIZENS — Strengthening Global Civil Society. EUROPE'S EMERGING THIRD SECTOR: EAST AND WEST, World Assembly Edition. Coordinated by Miguel Darcy de Oliveira and Rajesh Tandon. Washington, DC, Published by CIVICUS: World Alliance for Citizen Participation, 1994.

49. Clairmont, F. Ces deux cents qui controlent le monde - Monde diplomatique, 1997, A. 44, N 517.
50. Coate, Roger A., Chadwick F. Alger and Ronnie D. Lipschutz, The United Nations and Civil Society: Creative Partnerships for Sustainable Development, Alternatives 21, 1996, № 1.
51. Cohen, J. Class and Civil Society, Amherst: University of Massachusetts Press, 1983.
52. Coleman, James. Social Capital in the Creation of Human Capital, American Journal of Sociology, 1988, Vol. 94.
53. Covington, Sally. Right Thinking, Big Grants, and Long Term Strategy: How Conservative Philantropies and Think Tanks Transform U.S. Policy, Covert Action Quarterly, Winter, 1998.
54. Daly, Herman and John Cobb. For the Common Good: Redirecting the Economy Toward Community, The Environment, and a Sustainable Future, Borston: Beacin Press, 1989.
55. Dichter, Thomas W. The Changing World of Northern NGOs: Problems, Paradoxes, and Possibilities, In: Strengthening the Poor, Ed. John W. Lewis. New Brunswick: Transaction Books, 1988.
56. Dicken, Peter. Global Shift, New York - London: The Guilford Press, 1992.
57. Drucker, P. Post-Capitalist Society, New York, 1993
58. Drydyk, Jay and Peter Penz (Eds.), Global Justice, Global Democracy, Winniped/Halifax: Fernwood Publishing, 1997.
59. Eastis, Carla M. Organizational Diversity and the Production of Social Capital, American Behavioral Scientist, September, 1998, Vol. 42, N 1.

60. Etzioni, A. *The Moral Dimension: Toward a New Economics*, New York: The Free Press, 1988.
61. Etzioni, Amitai. *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities, and The Communitarian Agenda*, New York: Crown Publishers, Inc., 1993.
62. Falk Richard A., Robert C. Johansen, and Samuel S. Kim, *Global Constitutionalism and World Order*, In: *The Constitutional Foundations of World Peace*, Eds. Falk, Johansen and Samuel Kim, Albany: SUNY Press, 1993.
63. Falk, R. Resisting „Globalization-from-above“ through „Globalisation-from-below“, *New Political Economy*, 1997, № 2.
64. Farnham, Alan and Ani Hadjian. Global - or Just Globaloney? , *Fortune*, Vol. 129, N 13, 1994.
65. Fleenor, Debra. The Coming and Going of the Global Corporation, *Columbia Journal of World Business*, Winter, 1993, Vol. 28, N4.
66. Freidman, Thomas L. Dueling Globalizations. *Foreign Policy*, Fall, 1999 Vol. 116.
67. Giddens, A. *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press, 1990.
68. Giddens, A. *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press, 1994.
69. *Globalization with Human Face*. Human Development Report 1999, London: Oxford University Press, 1999.
70. Habermas, J. The Public Sphere. In: *Contemporary Political Philosophy. An Anthology*, Ed. R.E. Goodin, P. Pettit, Oxford-Cambridge: Blackwell Publishers, 1997.
71. Hall, S. The Question of Cultural Identity, In: *Modernity and Its Futures*, Eds. S. Hall, D. Held and T. McGrew, Cambridge: Polity Press, 1992.

72. Hill, Tony The Partnership Weave, *UNCHRONICLE*; 1998, Vol. 35, N 3.
73. Hoyos, Carola. Principles of Globalization, In: *Responsible Business. A Financial Times Guide*, November 8, 2000.
74. Hristova, Monika. Foundation for the Development of Civil Society, In: *Contribution of Social Research to the Economic and Social Recovery Policy*, Ed. Jelio Vladimirov, Sofia: Sofiiski Novini Edition, 2000.
75. Huntington, Samuel P. Transnational Organizations in World Politics, In: *Perspectives on World Politics*, Ed. by Richard Little & Michael Smith, L.-N.E.: Routledge, 1991
76. Giddens, Anthony. *The Third Way and its Critics*, Cambridge: Polity Press, 2000.
77. Ikeda, Satoshi. World Production, In: *The Age of Transition. Trajectory of the World-System 1945-2025*, Eds. T.K.Hopkins, I.Wallerstein, London: Zed Books, 1996.
78. Inglehart, R. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, N.J., 1990.
79. Keane, J. *Public Life in Late Capitalism*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
80. Kean, John. *Civil Society: Old Images, New Visions*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
81. Keane, John. (Ed.) *Civil Society and the State*, London: Verso, 1988.
82. Keohane, Robert O., Nye Jr., Joseph S. Globalization: What's New? What's Not? (And So What?). *Foreign Policy*, Spring, 2000, №118.
83. Laclau, Ernesto. *New Reflections of the Revolution of Our Time*, London-New York: Verso, 1990.
84. Nelson, Paul J. Deliberation, Leverage, or Coercion? The World Bank, NGOs and Global Environmental Politics, *Journal of Peace Research*, 1997, Vol. 34, N 4.

85. Le Net, M., Werquin J. Le Volontariat: Aspects sociaux, économiques et politiques en France et dans le monde, R, 1985.

86. Lipschutz, R.D. Global Civil Society and Global Environmental Governance, Albany: NY State University of New York Press, 1996.

87. Marshall, Will and Martin Schram (Eds.) Mandate for Change, Ed. by, New York: Berkeley Books, 1993.

88. Massicotte, Marie-Josée. Global Governance and the Global Political Economy: Three Texts in Search of a Synthesis, *Global Governance*, 1999, Vol. 5, № 1.

89. Newton, K. Social capital and democracy. *American Behavioral Scientist*, 1997, Vol. 40, March/April.

90. Pasha. Mustapha Kamal; Blaney, David L. Elusive paradise: The promise and peril of global civil society, In: *Alternatives: Social Transformation & Humane Governance*, Oct-Dec, 1998, Vol. 23, №4.

91. Patel, I. G. Global Economic Governance: Some Thoughts On Our Current Discontents, In: *Global Governance: Ethics and Economics of the World Order*, Eds. Meghnad Desai and Paul Redfern, New York: Pinter, 1995.

92. Peterson, M. J. Transnational Activity, International Society and World Politics, *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 21 ,1992.

93. Petrella, Riccardo. A Cartography of Cultures and Economies. A Global Agora vs. Gated City-Regions, *New Perspectives Quarterly*, Winter, 1995, Vol. 12, N 1.

94. Rieff, David. The False Dawn of Civil Society, *The Nation*, February 22, 1999.

95. Pieterse, Jan Nederveen. Globalisation and Emancipation: From Local Empowerment to Global Reform, *New Political Economy* 1997, Vol. 2, N 1.

96. Pije, Alan. An Unrelenting Pressure, In: *Responsible Business. A Financial Times Guide*, November 8, 2000.
97. Putnam, R. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1993.
98. Putnam, R. Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 1995, Vol. 6, N 1.
99. Rau, Zbigniew (Ed.) *The Reemergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union*, Boulder. CO: Westview Press, 1991.
100. Reinicke, Wolfgang H. The Other World Wide Web: Global Public Policy Networks, *Foreign Policy*, Winter, 1999-2000, N 117.
101. Rifkin, P.F. *The End of Work. The Decline of the Global Labour Force and the Dawn of the Post-Market Era*, New York, 1996.
102. Rosenau, James N. and Ernest-Otto Czempiel (Eds.), *Governance Without Government: Order and Change in World Politics*, Cambridge: Cambridge University Press 1992.
103. Sadik, Nafis. Itself far from Public Eye, UNFPA Looks Towards the Future, *UN Chronicle*, 1998, Vol. 35, № 4.
104. Sakaiya, T. *The Knowledge-Value Revolution*, N.Y., 1991.
105. Saunders, F.S. *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*, New York: The Free Press, 1999.
106. Schwenninger, Sherle R. *NGOing Global. Civilization*. 2000. Vol. 7. № 1.

107. de Senarclens, Pierre. International Organisations and the Challenges of Globalisation, *International Social Science Journal*, December 2001, N 170.

108. Shaw, Martin. *Global Society and International Relations*, Cambridge, Mass.: Polity, 1994.

109. Shils, Edward. *The Virtue of Civil Society, Government and Opposition*, 1991, Vol. 26, N 1.

110. Shils, Edward. *The Virtue of Civility: Selected Essays on Liberalism, Tradition and Civil Society*, Indianapolis, IN: Liberty Fund Index, 1997.

111. Siegel, Daniel and Yancey, Jenny. *The Rebirth of Civil Society. The Development of the Nonprofit Sector in East Central Europe and the Role of Western Assistance*, N.Y.: Rockefeller Brothers Fund, Inc., 1992.

112. Sklair, Leslie. Social Movements for Global Capitalism: The Transnational Capitalist Class in Action, *Review of International Political Economy*, 1997, Vol. 4, N 3.

113. Smith, Jackie. Global civil society?, *American Behavioral Scientist*, September, 1998, Vol. 42, № 1.

114. Smith, J., Pagnucco, R., Lopez, G. Globalizing Human Rights: The Work of Transnational Human Rights NGOs in the 1990s, *Human Rights Quarterly*, 1997, Vol. 20

115. Soros, George. *The Crisis of Global Capitalism [Open Society Endangered]*, New York: Public Affairs, 1998.

116. Taylor, Robert. A Beginning on Which to Build, In: *Responsible Business. A. Financial Times Guide*, November 8, 2000.

117. UNCTAD: *World Investment Report. Foreign Direct Investment and the Challenge of Development*, Geneva-New York: United Nations, 1999.

118. Union of International Associations. *Yearbook of International Organization 1999-2000*. 36th ed. Munchen/New Providence/London/Paris: Saur, 1999.

119. Valaskakis, Kimon. Globalization as Theatre, *International Social Science Journal*, Vol. 160, June 1999.

120. Van Rooy, Alison and Mark Robinson. Out of the Ivory Tower: Civil Society and the Aid System, In: *Civil Society and the Aid Industry*, Ed. Alison Van Rooy, London Earthscan. 1998.

121. Vincent, Andrew. *Political Theory: Tradition and Diversity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

122. Yankelovich, D. et al. *Work and Human Values. An International Report on Jobs and Human Values in the 1980s and 1990s*, New York, 1983.

123. Walker, R.B.J. Social movements/world politics. *Millennium: Journal of International Studies*, 1994, Vol. 23, N 3.

124. Willets, Peter. Transnational Actors and International Organizations in Global Politics, In: *Globalization of World Politics. An Introduction to International Relations*, Ed. by John Balis and Steven Smith, Oxford-New York: Oxford University Press, 1997.

CONTENTS

INTRODUCTION.	9
CHAPTER ONE. CIVIL SOCIETY AS AN IDEA AND REALITY.....	13
1. Three stages of development of the idea of civil society.....	13
2. Structure and functions of civil society.	21
3. Civil organizations, movements, parties.....	26
3.1. Civil organizations and movements.....	26
3.2. Civil society and parties.	30
4. Civil society, morality, interests.	34
4.1. Civil society and public sphere.....	34
4.2. Civil society, social capital, morality.....	36
4.3. Pluralism and conflict of interests.	40
5. Civil society and property.....	42
6. Civil society and state.....	46
7. Ideological models of interpretation of civil society	48
7.1. Conservative interpretations.....	48
7.2. Liberal interpretations.....	50
7.3. Communitarian interpretations of civil society and its relations with market and state.....	53
7.4. Marxist, Neo-Marxist and Post-Marxist interpretations of civil society.....	58
8. Rapid growth of the role of civil society at the end of XX century.....	71
8.1. Causes for the growth of civil society.....	71
8.2. Accelerated growth of civil society.....	75
8.2.1. Increasing number of people and resources connected with civil organizations.	76

8.2.2. Quantitative growth of civil organizations.....	79
8.2.3. Quantitative growth of unpaid collaborators in civil organizations.....	83
CHAPTER TWO. STAGES OF DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN BULGARIA.....	90
1. The First Bulgarian self-governing organizations in the age of Revival and struggles for national liberation.....	91
2. The First Bulgarian capitalism and civil organizations	95
3. State socialism and civil organizations.....	103
4. The Second Bulgarian capitalism after 1989 and civil society.....	111
CHAPTER THREE. GLOBAL CIVIL SOCIETY.....	133
1. What does mean global civil society.....	134
2. The rise of global civil society.....	139
3. Causes for development of global civil society and increasing number of transnational organization	143
3.1. Globalization and global civil society.....	143
3.2. Communication revolution and civil society	144
3.3. Western policy and civil society.....	147
4. Global civil society in the light of ultra-globalization and neoliberal optimism	154
5. Global civil society in the light of welfare futurism».	159
6. Global civil society - doubts of the pessimist.....	163
6.1. Global civil society or global capitalism?	163
6.2. Global civil society and the American hegemony.	168

6.3. Global civil society and the inequality of rights in the world system.....	169
6.4. Global; civil society vs. democracy.....	173
6.5. Global civil society and the erosion of the state.....	176
7. Nevertheless what is the use of global civil society.....	177
8. Coming governance of the world system - an evolutionary perspective of civil society.....	181
9. Trends of radicalization of civil society.....	192
9.1. Global civil society is not a centralized structure, and could be successful as a „network" or „swarm".....	193
9.2. Active role of the organizations from developed countries.....	195
9.3. Global civil society is contradictory and would become radical if there is an increase of the global contradictions.....	195
10. Global civil society and strategies for social change.	202
10.1. Arguments against the economic determinism.	202
10.2. Argument connected with the contradictions of world system.....	203
10.3. Argument for the tear link with locality.	205
10.4. Argument based on „post material values" ...	206

INSTEAD OF CONCLUSION.

THESES OF MODERATE OPTIMIST.....	218
LITERATURE.....	226